

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

- 7 דברי פתיחה וברכה ממז"ר הרב"ג ר' שמעון חי אלוף שליט"א
מבוא 11

♦ גנוזות ♦

- 31 ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל
הרב ישי רונן
קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין
43 כינויי עם ישראל
הרב דוד יוסף
אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה
69 לרבנו אברהם בן הרמב"ם
הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

- 91 פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות
הרב ידידיה כהן
115 פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר
הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171 רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים
הרב יהודה זייבלד
175 נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק
הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם"

בענין לימוד החכמות ובענין כינויי עם ישראל

פתיחה

במאמר זה מתפרסמים בס"ד לראשונה קטעים חדשים מתוך ספר "המספיק לעובדי השם" לרבינו אברהם בן הרמב"ם בענין לימוד החכמות ובענין כינויי עם ישראל, זאת במסגרת העבודה לההדרה מחודשת של הספר, הנערכת עתה בחסות מכון "עלה זית" (בראשות הרב הלל שמעון שימאנאוויטש, לייקווד), אשר תכלול בעז"ה את התוכן שבכל כתבי היד, הקטעים והציטוטים שבידינו מספר זה.

תיאור הקטעים

מקור הקטעים החדשים הינו בגניזת קהיר, ומספרם: T-S Ar.43.149 (להלן: טו), וכן T-S Ar.54.14 (להלן: טו). קטע **טו** עוסק בהשתלשלות החכמות ובפרט חכמת הפילוסופיה, בלימוד החכמות ובשימוש בהם לצורך עבודת ה', כאשר המשך הדיון בכך בענין חכמת הרפואה וחכמת ההיגיון, מופיע בשני עמודים מתוך הקטע **טו**, ואילו בשני העמודים הנותרים בקטע **טו** מופיעים דברים שאינם המשך ישיר של הדיון על החכמות, אלא עוסקים בענין מעלת עם ישראל ועל שלמותם בעבודת ה' שעברה מהם בגלות, והתדמו לה שאר אומות העולם. קטעים אלו, שזוהו ע"י הרב משה מיימון, שייכים לאותו הטופס וכתובים באותה הכתיבה, אשר זוהתה ככתיבתו של ר' שלמה הלוי ב"ר שמואל הדיין, המעתיק הדיין בן דורו של ראב"ם, שהעתיק כמה מחיבורי הרמב"ם¹.

קטעים אלו נידונו בקצרה ע"י פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן בחיבורו "עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם"², ושני עמודים מקטע **טו** - העוסקים בכינויי עם

1 כן לפי זיהויו של ד"ר אמיר אשור. אודות ר' שלמה ואודות העתקותיו ראה במאמרו של ר' עזרא שבט: Beloved David- Solomon b. Samuel Halevy: A Genizah Scribe in the Court of Maimonides, בתוך: עמ' 375-399, Advisor, Man of Understanding, and Writer: A Festschrift in Honor of David Stern. וראה עוד במאמרו של ר' יהודה זייבלד 'אקדמות לטיב הנוסח בעותק 'דלאלה אלחאירין' בכתיבת ר' שלמה בן ר' שמואל הדיין, קובץ מכילתא ד, אלול תשפ"ב, עמ' 165-182.

2 בתוך: הרמב"ם וגניזת קהיר, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"ד, ושם הערה 16 והערה 488.

ישראל - אף פורסמו על ידו במאמר נפרד, במקורם הערבי ובתרגום לאנגלית³, בתוספת דיון רחב במשמעותו של הקטע במשנתו של רבינו אברהם. במאמרו זה זיהה פרופ' פרידמן קטעים אלו כשייכים לספר המספיק באופן וודאי, זאת מתוך הניתוח הלשוני של קטעים אלו, ובעיקר מתוך העובדה שהם מכילים הפניה ל"פירושינו לתורה" בענין ביאור הפסוק "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים" (שמות יט, ו), ואכן ביאור זה מופיע בפירוש התורה לראב"ם שם. ראייה נוספת לכך היא מן העובדה שבקטע **טו** מציין רבינו לכך שירחיב בענין היחס אל חכמת הרפואה כאשר יעסוק בענין הביטחון, והדברים אכן מופיעים לפנינו בפרק על הביטחון בספר המספיק.

בנוסף, מתפרסם כאן קטע חדש שזוהה לאחרונה בס"ד במסגרת העבודה על המהדורה החדשה של ספר המספיק, השייך בתוכנו לתוכן שבקטע **טו** (אלא שהוא שייך לטופס אחר), ועוסק גם הוא בשמות שנתכנו בהם עם ישראל - "עם ה'", "עבדיו", ו"צבאותיו". מספר הקטע: CUL Or.1080 2.76, והוא מסומן במאמר זה בסימול: **לו**. ניכר קשר מובהק בתוכן בין קטע **לו** לבין קטע **טו**, העוסק גם הוא בכינויי עם ישראל ואף חוזר לעסוק בכינויים "עבדיו" ו"צבאותיו" (המבוארים בקטע **לו**), ונראה שקטע **טו** הינו המשך (אמנם - לא ישיר) של קטע חדש זה. בנוסף, נמצאו הקבלות בין הדברים שבקטע **לו** לבין דברי רבינו בפירושו לתורה. מסיבות אלו ומסיבות נוספות, כגון סגנון הלשון ואופי הדיון, נראה לשייך קטע חדש זה בבירור לספר המספיק⁴.

תוכן הקטעים ומיקומם בספר המספיק

בקטעים העוסקים בלימוד החכמות המתפרסמים כאן לראשונה, עוסק ראב"ם בהשתלשלות חכמת הפילוסופיה בקרב חכמי יוון, וכותב אודות הצטיינותו של אריסטו בדקדוק החכמה והפילוסופיה על פני קודמיו, וכן אודות חכמת הרפואה שהתפתחה ע"י היפוקרטס וגאלינוס. לאחר מכן כותב ראב"ם שמטרתו לבאר את החכמות הנזכרות בספרי הפילוסופים ואת דרך השימוש בהן ובלימודן לעבודת ה', ומבאר שישנם ששה מדעים הנצרכים לעבודת ה': מדע הרפואה, מדע ההיגיון (=לוגיקה), המדע ההכשרתי (=מתמטיקה ועוד, בערבית: אלעלם אלריאצ'), המדע הטבעי (אלעלם אלטביעי), המדע האלהי (אלעלם

3 במאמרו: 'Abraham Maimonides on Reclaiming Judaism's Lost "Perfection" from the "Imperfection" of Islam,' Polemical and Exegetical Polarities in Medieval Jewish Cultures - Studies in Honour of Daniel J. Lasker, edited by E. Krinis, N. Bashir, S. Offenberger & Sh. Sadik, Berlin-Boston 2021, pp. 165-198. תודתי נתונה לו על שאפשר לי להשתמש בהעתקתו.

4 אודה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שציין את ההקבלות מקטע זה לפירוש ראב"ם לתורה, וכן סייע בידי בקריאת הקטע ותרגומו.

אלא לאהי), והמדע המדיני (אלעלם אלמדני)⁵, ומתחיל לבאר את דרך לימודה של חכמת הרפואה ותועלתה בעבודת ה', ולאחר מכן מתחיל לבאר את תועלת חכמת ההיגיון, ושם נקטעו הדברים.

עדות חיצונית על כך שבספר המספיק עסק ראב"ם בחכמות, עולה מדברי ר' יוסף סמברי בספרו "דברי יוסף" (סדר החכמים וקורות הימים, עמ' 134), שם עסק בתולדות רבינו אברהם בן הרמב"ם וכתביו, ובין הדברים תיאר את ספר המספיק במילים אלו:

"וס' כפית אלעבדין, המכונה 'סיפוק העובדים', והוא עשוי כמו פרקים ומחולק לכמה חלקים, ובו כלל כל מיני חכמות שבעולם, והעמיק בשבע חכמות⁶, במספר ותשבורת ותכונה וסוד העיבור ובחכמה האנושית ובסתרי התורה".

ייתכן שדברים אלו מכוונים לקטעים המתפרסמים כאן (ולמשכם שאינו בידינו), שבהם עוסק ראב"ם בלימוד החכמות ותועלתן בעבודת ה'.

לגבי מיקומם המדויק של קטעים אלו בספר, נראה שהם שייכים לחלק הראשון של ספר המספיק, וזאת על פי הדברים דלהלן:

במאמר מבוא למהדורה החדשה של ספר המספיק, העתידה לראות אור בס"ד⁷, נסקר לראשונה מבנהו המלא של ספר המספיק על פי כל קטעיו שהגיעו לידינו, ונעשה ניסיון לבנות את מבנה הספר מתוך קטעים אלו, ומתוך הפניותיו של ראב"ם עצמו בספרו. להלן מסקנות המאמר בקיצור:

ספר "המספיק לעובדי השם" היה מחולק לארבעה חלקים, שכל אחד מהם היה מחולק למספר כרכים⁸, כאשר מספר כלל הכרכים המרכיבים את הספר עולה לעשרה. מתוך עשרת הכרכים נמצאים בידינו בשלמותם רק שנים: הכרך השני מן החלק השני, העוסק בהלכות תפילה ומצוות נוספות שבין אדם למקום⁹, וכן הכרך השני מן החלק

5 ששה מדעים אלו הזכיר הרמב"ם וביארם בספרו "מאמר על מלאכת ההגיון" (פרק יד, מהד' ר"י קאפח עמ' קפד), ראה שם את ביאורם, שהובא גם בקצרה בהערות להלן בגוף המאמר. וכן הובאו בפה"מ חגיגה (פ"ב ה"א), ובמקומות רבים במו"נ. ונזכרו גם בהקדמת חוה"ל (מהד' ר"י קאפח עמ' יד).

6 יש להעיר כי ראב"ם בקטעים המתפרסמים להלן נוקב במנין שש חכמות בלבד. וייתכן שר"י סמברי נקט לשון 'שבע חכמות' מכיון הוא היה השם הידוע בזמנו לשבע החכמות העיקריות (ראה את מניינן בפירוש רבינו בחיי לאבות סוף ג', מהד' מוה"ק עמ' תקצא, ועי' גם בפירוש רס"ג לשמות כה, לא שהזכיר "שבעה שערי חכמות"), ואין כוונתו שראב"ם ביאר 'שבע חכמות' בדיוקא.

7 ד' יוסף, "ספר המספיק לעובדי השם - מבוא ומבנה החיבור", קובץ בית אהרן וישראל גליון רלו (כסלו-טבת תשפ"ה), עמ' קלז-קעט.

8 חלוקת הכרכים שבתוך החלקים, קרוב לוודאי שלא נעשתה ע"י ראב"ם עצמו, ראה במאמר המבוא הנ"ל הע' 58.

9 יצא לאור ע"י פרופ' נסים דנה בשנת תשמ"ט, ושוב במהדורה מתוקנת יותר בשנת תש"ף.

הרביעי, העוסק בדרך החסידות¹⁰. קטעים נוספים מהספר שבו והתפרסמו בבמות שונות לאורך השנים, אך עדיין לא היה בידינו מידע ברור על סדרם ותוכנם המדויק של שאר החלקים ועל המבנה הכללי של הספר. משכך עלה מאליי הצורך להציע נסיון שחזור של מבנהו השלם של ספר המספיק וכן הנושאים הנידונים בו וסדרם, על פי כל כתבי היד והקטעים שבידינו, קודם לההדרה מחודשת ומסודרת של כל חלקי וקטעי הספר (במאמר המבוא הנ"ל הוצעה בס"ד הצעת שחזור של מבנה הספר ע"פ הקטעים שבידינו ממנו).

שלושת החלקים הראשונים של הספר עסקו ב"דרך הכללית", כלומר בביאור המצוות המעשיות המשותפות לכלל ישראל, ואילו החלק הרביעי עסק ב"דרך המיוחדת", היא דרכם של החסידים ואנשי המעלה המיוחדים, על פי שיטתו הייחודית של ראב"ם וחוג חסידי מצרים.

סדרם של שלושת החלקים הראשונים היה מקביל לסדר המשנה באבות "על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים", ועסקו במצוות המעשיות המתקיימות בעולם הזה, כאשר החלק הראשון עסק בלימוד התורה, החלק השני עסק בעבודת ה' ובמצוות שבין אדם למקום, והחלק השלישי עסק במצוות שבין אדם לחבירו, הנכללות כולן ב"גמילות חסדים" (כפי שכתב הרמב"ם בפה"מ ריש פאה). החלק הרביעי עסק בענייני העולם הבא, כלומר בדרכי החסידים המיוחדות המביאות את האדם לידי דבקות בה' ונבואה.

במאמר המבוא הנ"ל (עמ' קס-קסא) הוצע כי הקטעים המתפרסמים כאן ועוסקים בלימוד החכמות, שייכים לחלק הראשון של ספר המספיק העוסק בלימוד התורה, אשר לשיטת הרמב"ם נכלל בזה גם לימוד החכמות, כפי שכתב בהלכות ת"ת (פ"א הי"ב) ש"הענינות הנקראין פרדס בכלל התלמוד", ומשמעות ה"פרדס" לשיטת הרמב"ם התבאר בד' הפרקים הראשונים של משנה תורה, שהוא חכמת האלהות והטבע (שהם מעשה מרכבה ומעשה בראשית לדעת הרמב"ם), ועל כן כלל גם ראב"ם את לימוד החכמות בכלל לימוד התורה¹¹, ובהתאם לשיטת הרמב"ם, שכלל את לימוד החכמה בכלל לימוד התורה, ומזהה את ה'חכמה' כ'תורה' ולהיפך, בכמה מקומות בכתביו, ואף בפירושו למשנה באבות (עליה ככל הנראה מיוסד ספר המספיק): "על שלושה דברים העולם עומד, על התורה", פירש הרמב"ם כי ה'תורה' היא ה'חכמה'¹².

10 יצא לאור במקורו הערבי ובתרגום לאנגלית ע"י ש' רוזנבלט (ח"א בשנת 1927 וח"ב בשנת 1935), ושוב בתרגום ללשון ק"ק של ר' יוסף דורי (בשנת תשל"ג), ונדפס מחדש ע"י ר' יעקב וינסלברג בהוצאת פלדהיים (בשנת תשס"ח), עם תיקוני תרגום והערות.

11 ויש להוסיף שראב"ם דן בחכמות ובתועלתן בעבודת ה' בתחילת ספר המספיק, ובכך דרכו היא כדרך אביו הרמב"ם, שבתחילת חיבורו הגדול 'משנה תורה' הקדים לבאר את חכמת האלהות והעולם שהן הנקראות "פרדס" לשיטתו.

12 זה לשונו שם: "אמר שבחכמה, והיא התורה, ובמעלות המדות והם גמילות חסדים, ובשמירת מצות התורה הם הקרבנות, תהיה התמדת תיקון העולם וסידור מציאותו על הדרך השלם". גם בהקדמתו למו"נ כתב הרמב"ם

דברי ראב"ם המתפרסמים כאן אודות לימוד החכמות מעוררים עניין, בכך שמהם עולה שראב"ם הקדיש חלק מספר "המספיק" העוסק בעיקר בעבודת ה', בכדי לבאר את הצורך לעסוק בחכמות ואת גודל תועלתן בעבודת ה'. דברים אלו משתלבים היטב במשנת בית מדרשם של הרמב"ם, הגאונים, ושאר חכמי ארצות ישמעאל בתקופת הראשונים, אשר ראו מעלה בעיסוק בחכמות כחלק מעבודת ה', והשתמשו בחכמות בכדי לגלות את סודות התורה, וכך גם בדברי רבינו אברהם כאן מתבאר כיצד משתלבת החכמה בעבודת ה'¹³. דברים אלו גם שופכים אור על מקומו של לימוד החכמה במשנתו הייחודית של ראב"ם בדרכי עבודת ה', כאשר לשיטתו בעיסוק בחכמות ישנה תוספת מעלה בעבודת ה', כאשר משתמשים בהן באופן הנכון. וראה על כך בהערה¹⁴.

שהפילוסופיה שנתבארה בחיבור זה משמשת לידיעת התורה על האמת, וזה לשונו: "אין מטרתו של חיבור זה להסביר את כולם להמון, ולא למתחילים בעיון, ולא ללמד את מי שאינו מעיין אלא בידיעת התורה, כוונתי: הלכותיה, כי מטרתו של חיבור זה כולו וכל מה שמוסגו היא ידיעת התורה לאמיתה". ועוד כתב שם שדברי החכמה אף נקראים לעתים "דברי תורה" וזה לשונו: "איני סבור שיש מישהו מבעלי הדעת הבריאה המדמה ש"דברי תורה" הנזכרים כאן, שנערכו תחבולות כדי להסביר על ידי הסבר ענייני המשלים, הם דיני עשיית הסוכה והלולב ודין ארבעה שומרים. אלא הכוונה כאן היא בלי ספק הסברת הדברים העמוקים". וראה עוד שם פ"ג ה"ב: "אמרו חכמים דרך רמז "זאת התורה אדם כי ימות באהל", אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו באהלי החכמה. וכך אמר שלמה בחכמתו "התרפית ביום צר כחך". ועוד אמר "אף חכמתי עמדה לי", חכמה שלמדתי באף עמדה לי", שכאן שינה הרמב"ם מלשון "תורה" שבמאמר חז"ל המקורי ל"חכמה". וכן בפה"מ (אבות פ"ה ה"ג) כתב "חכמה שלמדתי באף", במקום "תורה". גם בתפסיר הקדום לערבית לפרק 'קנין תורה' שחיבר ר' שלמה אלסג'למאסי, מתורגמת תמיד המילה "תורה" ב"חכמה" (תפסיר זה פורסם ע"י הרב ישי רונן, 'תפסיר פרק קנין תורה לר' שלמה אלסג'למאסי', קובץ הכתר א (אלול תשפ"ה), עמ' כב-מה).

13 אלא שלצערנו, מתוך שש החכמות שמנה ראב"ם בתחילת דבריו, לא זכינו אלא לדבריו על מלאכת הרפואה, ולתחילת דבריו על מלאכת ההיגיון.

14 בענין לימוד החכמה בקרב צאצאי הרמב"ם, נראה שהיתה דעתם שאמנם ישנו צורך להשתמש בחכמות בשביל עבודת ה' (בעיקר בדרך החסידות שהיתה נהוגה אצלם), אך לא כ'פילוסופיה לשמה' (עוד בענין זה ראה מש"כ הרב מיימון בהקדמת מהדורתו לפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לספר שמות, הע' פד, ודבריו נכוחים למבין). ונראה שזו היתה גם כוונת הרמב"ם עצמו בלימוד החכמות, והראה הגדולה לזה לענ"ד היא מכך שהרמב"ם לא חידש הרבה בפילוסופיה לכשעצמה, וגם דברי ההגיון והפילוסופיה שבספרו "מאמר על מלאכת ההגיון" ובספרו מורה הנבוכים, רובם כתובים בצורה של "סיכום" דברי הפילוסופים שקדמוהו, כגון אריסטו וחכמי ה"כלאם" הערביים, ודין בדבריהם ביחס לדעת התורה, ולא בצורה של חידוש עניינים בפילוסופיה כמו שעשו הפילוסופים הערביים בספריהם. ומטרתו במו"נ היתה להשתמש בפילוסופיה כ'מפתח' לפרש את התורה, ועיקר הכוונה בזה היא להוציא מכך עניינים חשובים המועילים בעבודת ה' (ולא רק בכדי להגן על אמונת התורה מקושיות הפילוסופים), וזו היתה כוונת הרמב"ם כשכתב באיגרתו לחכמי לונזיל שלמד את החכמות כ"רקחות וטבחות" לתורה ו"להראות העמים והשרים את יפה כי טובת מראה היא". ומשום כך בסוף ספרו מורה הנבוכים כתב הרמב"ם כמה פרקים העוסקים בעבודת ה' ונראים כהתחלה של דרך החסידות במשנת ר' אברהם בנו וצאצאיו אחריו, להורות שזו עיקר מטרת השימוש בפילוסופיה (וכע"ז עשה רבנו סעדיה גאון בספרו האמונות והדעות (בסוף המאמר השני, עמ' קיב במהד' הרב קאפח), שלאחר שבירר ע"פ השכל את אמיתות ייחוד השם, כתב ש"כאשר יתאמת זה אצל האדם תאמין בו נפשו ותתמוג ברוחו וישנה באהבת ה' בכל מיצוי המחשבה" וכו', והוסיף שם עוד דברים נפלאים בענין זה. ועי' גם בפירוש רס"ג למשלי (א, ז) שפירש הפסוק "יראת ה' ראשית דעת", דהיינו שתחילת מה שמחייבת הדעת הוא יראת ה', ואין פירושו שתהיה יראת ה' קודמת את הידיעה, "כי מן המוכחש הוא שתהא יראת ה' בלי ידיעה"). וזהו עיקר גדול במשנת הרמב"ם לענ"ד.

בקטעים הנוספים המתפרסמים במאמר זה, עוסק ראב"ם במעלת עם ישראל ובשמות המיוחדים שנקראו בהם ביחס לה' - "עם ה'", "עבדיו", "צבאותיו", "נחלתו", "כהניו", "בניו", ו"צאנו", וכן בתפקיד עם ישראל בעולם הזה, דהיינו לשמש כ"כהנים" בעבודת ה' עבור הגויים, שעליהם לחקות את עם ישראל בעבודת ה'. כאמור לעיל, אודות קטעים אלו והשוואתם למשנת ראב"ם במקומות אחרים כבר דן בהרחבה פרופ' מ"ע פרידמן במאמרו הנ"ל, וכאן הערנו בקיצור על מספר הקבלות כאלו למשנת ראב"ם.

קטעים אלו, אף שכאמור הם שייכים לאותו הטופס של הקטעים העוסקים בחכמות (מלבד קטע לו השייך לטופס אחר), לא ידוע מיקומם בספר המספיק. פרופ' פרידמן במאמרו הנ"ל (בעמ' 167) שיער שהם שייכים להקדמה הרביעית של ספר המספיק העוסקת בחיקוי דרכי הגויים בעבודת ה'¹⁵, אמנם יש להעיר על השערה זו, שהרי בתחילתם של קטעים אלו מובא המשפט "כפי שהתבאר מקודם לכן בפרק זה", ומלשון זו עולה כי קטעים אלו שייכים לפרק מסוים מתוך הספר, ולא להקדמות הספר¹⁶. מכל מקום, אין שייכות ברורה בין קטעים אלו לקטעים שמאותו הטופס העוסקים בלימוד החכמות ושייכים לחלק הראשון של ספר המספיק שעסק בלימוד התורה, ולא ידוע לע"ע מהו מיקומם המדויק של קטעים אלו בספר המספיק.

יש להעיר כאן גם על עדותו של ר' יוסף כספי (ספר המוסר עמ' 60) שכתב: "ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול המורה השלם, ומצאתי שם זרעו זרע קדש, דור רביעי ובניהם חמישי, כולם צדיקים אבל לא היו מתעסקים בחכמות". וכ"כ עוד בספרו טירת כסף (עמ' 19-18). ונראה שהסיבה לכך היתה משום שסברו צאצאי הרמב"ם שאמנם מעלה גדולה היא למי שיכול לשלב תורה וחכמה יחד, וזו התכלית הנעלה והרצויה, שעל ידה מגיעים ליראת ואהבת ה' ולחסידות, אך לא כל אחד מוכשר לכך, וייתכן שיזנח דברי המשנה והתלמוד ויתעסק בחכמה בלבד. ומקור דברים אלו הוא כבר בדברי רב האי גאון (אוצה"ג חגיגה עמ' 66) באגרתו לר"ש הנגיד שכתב וז"ל: "ולא תמצא יראת חטא וענוה וטהרה וקדושה אלא באותן המתעסקין בתורה במשנה ובתלמוד ובחכמה יחד, לא בדברי חכמה בלבד" (וזה שלא כגירסא "אלא במתעסקים במשנה ובתלמוד בלבד", שאינה כדעת הגאונים והרמב"ם, שאכן ראו מעלה בהתעסקות בחכמות). וכן מצינו בדברי רבינו אברהם עצמו שכתב כן, ראה במאמרו של י' פנטון "תורת הדבקות במשנתו של ר' אברהם בן הרמב"ם, קטעים מתוך החלק האבוד של המספיק לעובדי השם" (דעת תשס"ג עמ' 116-115), שהביא קטע מספר "המספיק" שבו הוא מזוהר את "המתרשלים בתלמוד תורה ועוסקים בעיקר במדעים העיוניים ובחכמות הפילוסופיות, ולא כאלה חלק יעקב, כלומר אם יעסוק בחכמות ויתרשל במדעים התורניים אשר הם חכמות ישראל האמיתית, כמו שנאמר 'כי היא חכמתכם ובינתכם'", עכ"ל (ובאותו קטע עצמו כתב ראב"ם שישנן שתי דרכים להגיע אל השלמות - הדרך הפילוסופית והדרך התורנית-חסידיית כפי שהיא מתבטאת בחלק הרביעי של ספר המספיק. והדרך הפילוסופית, למרות שאכן יש בכוחה להביא את האדם לידי שלמות, מכל מקום יש בה סכנות, ולכן עדיפה הדרך התורנית. וראה עוד על כך את דברי ר' חננאל בן שמואל, שפורסמו במאמרו של ר' משה מיימון "אזהרה על לימוד הפילוסופיה ודברים על הרמב"ם מאת רבי חננאל בן שמואל הדיין מכתב ידו", המעיין גליון 248, עמ' 4).

15 אודות ההקדמות לספר המספיק ותוכנו (שלא נשתמר בידינו) ראה מה שכתבתי במאמר המבוא לספר המספיק (עמ' קנח-קנט).

16 הצעתי את הדברים לפני פרופ' פרידמן, שמסר לי כי אכן נראים הדברים שקטע זה אינו שייך להקדמות הספר, אלא לאחד מפרקי הספר עצמו.

במאמר זה מתפרסמים איפוא לראשונה קטעים אלו במקורם הערבי ובתרגום ללשה"ק. אודה לד"ר ר' נסים סבתו שהקדיש מזמנו לסייעני בתרגום מילים קשות שבקטעים אלו, וכן אודה לידידי ר' משה מימון ור' ישי רונן שעברו על מאמרי זה והעירו הערות חשובות.

מהדורה

[על לימוד החכמות]

...חרש"א בידו ופי הד"א אלנחו מן אלחכם יקאל למנתחליהא הזוא בהם וחכמת מה להם. ובעד הד"ה אלתוטיה פלתעלם אן ט"הר מן אלחכם אלאדמייה אלתי אהתדוא להא באלפטרס אלאנסאניה אולא באול אלי אן תנקחת ותחררת באכתלאף אלעקול ותחריר אלאד'האן אלצאפיה כל גריבה מפידה וכל עגיבה מדהשה והי הד"ה אלעלום אלפלספיה אלתי ארי אן אורד עלי סמעך מענאהא לתתצור אגראצ'הא ואדכר לך פי כל מנהא מא

...[צ'לל במים אדירים והעלה] חרש בידו" (ע"פ ב"ק צא.), ועל סוג זה של חכמה יש לומר למי שמקבלים אותה עליהם, בדרך לעג להם – "וחכמת מה להם" (ירמיה ח, ט)¹⁷. ואחרי הקדמה זו, דע כי החכמה האנושית אשר הוכשרו אליה (בני האדם) על ידי האופי האנושי¹⁸, הופיעה צעד אחר צעד, עד שעל ידי שינויי השכלים¹⁹ ודקדוק המחשבות הצלולות²⁰, הזדכך והתדקדק כל דבר מופלא ובעל תועלת, וכל פלא מדהים, והם המדעים הפילוסופיים הללו אשר אני סבור להשמיעך את עניינם, כדי שתתפוס בדעתך את מטרותיהם,

17 הדברים קטועים וקשה לדעת בבירור על מי מוסבים דברים אלו. ייתכן שכוונת רבינו כאן היא נגד חכמי ה"כלאם" (-התיאולוגים) המוסלמים, הידועים בשם "המדברים", שרבים מחכמי ישראל שבארצות המזרח (בפרט בתקופת הגאונים, כגון רס"ג, רשב"ח גאון, רב האי גאון ועוד), נטו בכמה עניינים אחר שיטתם המחשבתית, ואילו הרמב"ם התנגד לשיטתם והעדיף את דרך חכמת הפילוסופיה (ראה מו"נ ח"א פ"א). ואכן גם בפירוש המשנה (סוף ברכות) נקט הרמב"ם את הלשון "צ'לל במים אדירים" וכו' אודות שיטת הגאונים וחכמי הכלאם בענין הצדק האלהי, וז"ל: "העיקר הוא שהקב"ה גומל לצדיקים ומעניש את הרשעים, וכל זה בצדק, שכן העיד על עצמו שהכל בצדק: "כי כל דרכיו משפט" וכו'. ונקודת הצדק בזה אין כח באדם להשיגה... לכן סמוך על העיקר הזה ואל תטריד עצמך לחקור בענין זה, לפי שכל מי שחקר בענין זה מאנשי אמונתנו וזולתם לא השיג גדולות, אלא נשאר כמו שאומרים עליהם השלום: **צ'לל במים אדירים והעלה חרש בידו**. ואם תראה בדברי 'המדברים' (-חכמי הכלאם) בענין זה איזה דמיון והרצאת דבר מה שנדמה כראיה, אינו כן, אלא אם תיטיב להתבונן אז יוסר המסוה ויבואו הקושיות, ויחזור הדבר למה שאמרתי לך, ורק הפסדנו אריכות דברים וחבור ספרים. אבל דברי הפילוסופים המומחים בפילוסופיה בענין זה הוא דבר נפלא מאד ועמוק מאד, שצריך להקדמות רבות והכשרה בלימודים, ואיש משכיל יוכל להבין אותם הדברים".

18 במקור: "באלפטרס", והכוונה לטבע ולאופי האנושי (ואף הרמב"ם השתמש בביטוי זה בכותרת הפרק השמיני משמונת הפרקים בתחילת מסכת אבות. ע"ש). וכוונת רבינו כאן שהאופי האנושי שטבע ה' בבני האדם, שמוטבעות בו היכולות להבין את המושכלות, הוא שהשכיר אותם לחכמה.

19 כלומר, על ידי שעסקו בחכמה אנשים רבים בעלי רמות שונות של השכלה, ובעלי כיווני חשיבה שונים, כך אט אט הצליחו לפתח את החכמה.

20 מילולית: המחשבות הטהורות.

יג'ב קולה בחסב גר'צנא ממא ינפעך פי דינך ויעינך עלי עבאדתך.

פאקול אן הד'א אלעלס אלפלספי אלד'י אנתהי אלינא אול מא ט'הר תרתיבה ותפצלת אג'זאה פי מלה אליונאן וי...ם האולא אלקום אלמסמאון בפלסאפה אלד'י פאק מן תקדמה וענד עלומה וקף מן תאכרה הו ארסטוטאלס אליונאני לאנה ואן כאן תקדם קבלה אפלאטון אלמשהור באלמת'אלהרה ות... בעדה פלסאפה אכר יונאניון ארסטוא ט'הר ותמיו עלי מן תקדמה פי תחריר אלפלספה ואלקאימון בעדה מן הד'א

ואזכיר לך בכל אחד מהם את מה שצריך לומר לפי מטרתנו, ממה שיועיל לך בדתך²¹ ויסייעך בעבודת ה' שלך.

ואומר, כי המדע הפילוסופי הזה שהגיע אלינו, הרי שתחילת גילוי סדריו והתחלקות פרטיו²² היתה באומת היוונים. [והחשוב ביותר] שבאלה האנשים הנקראים פילוסופים, והוא אשר נתפקח יותר מקודמיו, ואלה שבאו אחריו נעצרו אצל מדעיו²³ – הוא ארסטוטאלס היווני. כי אף על פי שקדם לפניו אפלטון המפורסם במשלו²⁴, [ועמדו] אחריו פילוסופים אחרים מן היוונים, הרי אריסטו הופיע והצטיין על פני קודמיו בדקדוק הפילוסופיה²⁵, והעומדים אחריו מקבוצה

21 אפשר: ביראת שמים שלך.

22 כלומר, גילוי סוגי המדעים הפילוסופיים וסדריהם, וכן חלוקת פרטיהם לפי נושאים וענינים שונים.

23 במקור: וענד עלומה וקף מן תאכ'רה (מילולית: אצל מדעיו עמדו אלה שבאו אחריו). לשון המקור הערבי כוללת את המשמעות שדעות החכמים הבאים אחרי אריסטו "נעמדו" ועצרו אצל המדעים שלימד וששכלל אריסטו, ולא הוסיפו לחקור יותר אחריהם (וכידוע שבמשך תקופה ארוכה מאד נחשבו דברי אריסטו לאמת מדעית מוחלטת, וכפי שכתב הרמב"ם שדעת אריסטו היא תכלית דעת האדם, ראה הציטוט בהערה להלן).

24 במקור: באלמת'אלה (בכ"י ישנן ג' נקודות על הת"ו, המסמנות קריאה בתי"ו רפויה), ותרגומו הוא מלשון משלים. ודברי רבינו מקבילים בזה לדברי הרמב"ם באיגרתו לר"ש אבן תיבון (מהד' שילת עמ' תקנב): "ודברי אפלטון רבו של אריסטו בספריו וחיבוריו הם עמוקות ומשלים" (יש להעיר שאם הקריאה היתה בתי"ו דגושה, הרי שתרגומו הוא "האלהי", ובכינוי זה נתנה דווקא סוקרטס ולא אפלטון, ראה תיקון מידות הנפש לר' שלמה אבן גבירול (ג, ב): וסוקרטס האלהי אמר 'השמרו ממי שישנאוהו לבבכם'. ע"כ. וכן נזכר עוד בספר 'ערוגת הבושם' לר' משה אבן עזרא: וסוקרטס האלהי אמר בתשבחותיו: "שתבח שמך האל אשר כל מפעלך כפי הראוי להיות". ע"כ. וכ"כ עוד בספרו "העיונים והדיונים" (מהד' הלקין עמ' 221): וסוקרטס האלהי אמר בצוואתו וכו'. וראה שם בהערת הלקין למקור הערבי).

25 גם הרמב"ם כתב כעין דברים אלו על אריסטו, וכתב באיגרתו לר"ש אבן תיבון (אגרות הרמב"ם מהד' שילת עמ' תקנב): ספרי אריסטו תלמידו (-של אפלטון) הם שיספיקו על כל מה שחובר לפניהם. ודעתו, כלומר דעת אריסטו, היא תכלית דעת האדם, מלבד מי שנשפע עליהם השפע האלהי עד שישגו אל מעלת הנבואה אשר אין מעלה למעלה ממנה, ע"כ. ועוד כתב במו"נ (ח"ב פכ"ב): כל מה שאמר אריסטו בכל המציאות אשר מאצל גלגל הירח עד מרכז הארץ, הוא נכון בלי פקפוק, ולא יטה ממנו אלא מי שלא הבינו, או מי שקדמו לו השקפות ורוצה להגן עליהן, או שמושכים אותו אותן ההשקפות להכחיש דבר גלוי. ע"כ. אמנם הרמב"ם סייג את דבריו שם וכתב שדברים אלו אינם אמורים על חכמת האלהות, וז"ל: אבל כל מה שדיבר בו אריסטו מגלגל הירח ולמעלה, הרי כולו כעין השערה והערכה, פרט לדברים מעטים, כל שכן במה שאומר בדירוג השכלים, ומקצת ההשקפות הללו באלוהות שהוא סובר אותם, ובהם זריות גדולות, ודברים שהפסדם גלוי וברור לכל העמים, והפצת הבלי נכון, ואין לו הוכחה על כך. ע"כ. וכך הם גם דברי רבינו כאן.

אלקביל אכד'זן ענה ושארחון לכתבה ומלכצון ל...דאה והו כאן פי עהד אלאסכנדר אול מלוך אליונאן אלמשהור בד' אלקרנין אלד' כאן פי אוואיל בית שני פי איאם שמעון הצדיק אלמשהור כברה פי תואריכנא ותואריך גירנא ואלאטבא איצ'א מן אליונאן ט'הרוא ורואסהם בקראט וגאלינוס.

ולא שך אן ארסטוא וגירה מן אלפלאספה אלאקדמין נשוא פי מלה אלצאבה ומד'הב אבאהם ואג'אדהם ואהל מלתהם ובלאדהם מד'הב עובדי ע"ז אלד' חכמאהם אלמנשאאר אליהם מעוננים וקוסמים ומנחשים ומכשפים ונחיהם פלא יסתכר מנהם כונהם

זו²⁶ לומדים ממנו ומפרשים את ספריו²⁷ ומסכמים את [דבריו]. והוא היה בדורו של אלכסנדר, ראשון מלכי יוון, המפורסם בכינוי "בעל הקרניים"²⁸ – שהיה בתחילת בית שני בימי שמעון הצדיק²⁹ – אשר גדולתו מפורסמת בספרי דברי הימים שלנו³⁰ ושל זולתנו. והרופאים גם כן הופיעו מן היוונים, וראשיהם היו היפוקרטס וגאלינוס.

ואין ספק שאריסטו וזולתו משאר הפילוסופים הקדמונים גדלו בעדת ה"צאבה"³¹, ושיטת אבותיהם וסביהם ואנשי אומתם וארצם היתה כשיטת עובדי עבודה זרה, אשר חכמיהם היו מעוננים וקוסמים ומנחשים ומכשפים וכיוצא בהם³², ולכן אין לגנות

26 כלומר, מן הפילוסופים.

27 דוגמאות לפירושים על כתבי אריסטו ציין הרמב"ם באיגרתו הנ"ל לר"ש אבן תיבון: "וספרי אריסטו הם הם השרשים והעקרים לכל אלו החבורים שלחכמות, ולא יובנו כמו שזכרנו אלא בפירושיהם, פירוש אלכסנדר או תאמסטיוס, או ביאור אבן רשד".

28 במקור הערבי "ד'ו אלקרנין", וזהו כינויו של אלכסנדר מוקדון/מקרון בפי הערבים ובפי היהודים יושבי ארצותיהם. וכתב רס"ג בפירושו לספר דניאל (ח, ח-י) שיתכן שכינוי זה דבק לשמו של אלכסנדר מכח דברי דניאל שקרא לו (שם, ח) "בעל הקרניים". ועוד הזכיר רס"ג כינוי זה לשמו של אלכסנדר פעמים נוספות בפירושו לדניאל (ו, ו. יא. ג-ה), ובספר קורות הזמן (פרק ו). ואף בכמה מקומות מצינו שהקדמונים כותבים במקום התואר "מוקדון" (ע"ש מקדוניה) – "מקרון" (כ"כ הרמב"ם בהל' גירושין פ"א הכ"ז, במהדורות המדויקות: אלכסנדרוס מקרון. ועוד רבים), וחילוף זה נוצר בהשפעת הכינוי 'בעל הקרניים' שהיה ידוע ליהודים יושבי ארצות ישמעאל (ראה: 'מקרון - בעל הקרניים ועזרא - עזיר בן אללה', לשוננו תש"ז, ספר טורטשינר 133-125).

29 כמבואר במעשה הידוע שהובא בגמ' יומא (טו).

30 נראה שכוונת רבינו לספר "יוסף בן גוריון" (הזכירו רבינו בפירושו לתורה, בראשית כה, כג, וע"ש מהד' ר"מ מיימון עמ' רלה הע' כד).

31 ה"צאבה" הוא שם כללי בלשון הרמב"ם לכל הקבוצות והעמים עובדי האלילים, אשר גם הם, כמו הפילוסופים, האמינו שהעולם קדמון, והם נזכרו רבות בדברי הרמב"ם במו"נ (ראה בפרט ח"ג פכ"ט, שם ביאר הרמב"ם את יסודות שיטתם). וכאן מבאר רבינו שאף פילוסופי יוון צמחו מתוך אומה עובדת אלילים, וכפי שאכן ידוע לנו שהיוונים האמינו באלילים רבים. וראה דברי הרמב"ם על אריסטו שתמך יתדותיו בשיטת ה"צאבה" (מו"נ ח"ב פכ"ג): "אל יתמה המעיין במאמר זה בנושאי דברי הטפה אלה לחזק בהם האמירה בחידוש העולם, כי כבר אמר ראש הפילוסופים אריסטו ביסודות ספריו דברי הטפה לתמוך בהם השקפתו בקדמות העולם. ובכיוצא בזה אפשר לומר באמת, לא תהא תורה שלימה שלנו כשיחה בטלה שלהם, אם הוא תומך השקפתו בהזיות ה"צאבה", היאך לא נתמכנה אנו בדברי משה ואברהם ובכל מה שמתחייב מכך".

32 וכפי שכתב הרמב"ם בהל' ע"ז (פי"א ה"ט) אודות הכשפים: ודברים האלו כולם דברי שקר וכזב הן, והם שהטענו בהן עובדי עבודה זרה הקדמונים לגויי הארצות כדי שיינהו אחריהן. ע"כ.

מכאלפין לעקאיד עטימה אצליה מן עקאיד אלתורה לאננה גיר תבאע נביאי ישראל ולא מן מלה ישראל ולא שאהדוא מעגזואת אלאנביא ולא פי קוה כל אלעקול אלאנסאניה אן תהתדי במגיד אלנטד ואלקיאס לכל עקידה צחיחה כמא אהתדי אברהם אבינו בעקלה ופטרנה לרבוביתה תע' ותוחידה וכלקה ללעאלם ותדבירה לגזואת עאלמה חתי צאר פי אלמרתבה אלתי וצל אליהא לאנה לו כאן דלך כדלך מא רסל אללה תע' משה ואברק טביעה אלוגזד באלמעגזואת ליט'הר ללאדמיין מא לא ימכן ט'הורה [מן]... אלמ... כמא קאל למען תדע כי אני יי בקרב הארץ ואמתן עלי ישראל באט'האר אלמעגזואת להם לתחקיק עקידה אלחק ענדהם אתה הראת לדעת כי יי הוא האלהים אין עוד מלבדו כל יג'ב אן יסתגר מן קום נשא פי מלה אלצאבה כ...דאהם אלעקל אלדי' הו מן אגל נעמה תע' אלי תחקיק אלתוחיד

אותם על היותם חולקים על דעות גדולות ושורשיות מדעות התורה, כי הם אינם חולכים בעקבות נביאי ישראל ואינם מעדת ישראל ולא ראו את ניסי הנביאים³³, ואין בכוח כל השכלים האנושיים להגיע בעזרת העיון וההיקש בלבד לכל אמונה נכונה, כפי שהגיע אברהם אבינו בשכלו ובטבעו לאלהותו יתעלה וייחודו ובריאתו את העולם והנהגתו את פרטי עולמו³⁴, עד שהגיע למדרגה אליה הגיע, כי אילו היה זה כך, לא היה ה' יתעלה שולח את משה ופורך את טבע המציאות על ידי ניסים בכדי להראות לבני האדם מה שלא ניתן להראותם בלעדיהם³⁵, כפי שאמר "למען תדע כי אני יי בקרב הארץ" (שמות ח, יח), והיטיב לישראל בהראותו להם את הניסים בכדי לאמת את אמונת האמת אצלם – "אתה הראת לדעת כי יי הוא האלהים אין עוד מלבדו" (דברים ד, לה)³⁶. אלא יש להתפלא על אנשים שגדלו בעדת ה"צאבה", שנהוביל אותם השכל, אשר הוא מן הנכבדים שבחסדי ה' יתעלה, אל אימות הייחוד והרוממות³⁷ וכפירה

33 דברים מעין אלה כתב גם ריה"ל בכוזרי (א, 80) לפי דרכו: "אמר החבר: הפילוסופים אין להאשים אותם, מפני שהם עם לא נחלו חכמה ולא תורה, מפני שהם יוניים ויון מבני יפת השוכנים בצפון, והחכמה שהיא ירושה מאדם והיא החכמה המוחזקת בכח אלהי איננה כי אם בזרע שם שהוא סגולת נח" (אמנם לדרך רבינו והרמב"ם, אין החכמה האלהית סגולה בזרע שם, אלא שורשה מאברהם אבינו 'עמודו שלעולם' שהגיע אליה מדעתו (כפי שהרחיב הרמב"ם בתחילת הל' ע"ז), מה שאינו ביכולת רוב בני האדם, וה' חיזק אותה לנו ע"י הניסים שהראה לנו, וכפי שמבאר רבינו).

34 בריאת העולם והשגחת ה' על פרטיו הם מיסודות החילוק בין אמונת תורתנו לשיטת הפילוסופים, שסברו כי העולם קדמון וכי אין ה' יודע את פרטי העולם אלא רק את כלליו, ואינו משגיח על בני האדם. רבינו חוזר מספר פעמים בכתביו על חילוקים יסודיים אלו שבין תורתנו לשיטת הפילוסופים (ראה מה שציין בזה ר"מ מיימון במהדורתו למאמר על הדרשות לרבינו, פרק ב' הע' יא, ובמאמרו בקובץ המעיין 248, טבת תשפ"ד, עמ' 5' הע' 10).

35 כלומר, להראות את יכולת וגבורת ה' לבני האדם, שעל ידה מתאמת ומתחזק ענין חידוש העולם והשגחת ה' על פרטיו, אשר אין אפשרות להוכיח זאת לכל בני האדם בשכלם בלבד, לולי הניסים.

36 השווה דברי הרמב"ם במו"נ (ח"ג פכ"ט) אודות אנשי ה"צאבה" אשר "הם מדמים לפקפק בניסים הברורים אשר בהן ידעו אנשי הארץ שיש אלוה שופט על אנשי הארץ, כמו שאמר: למען תדע כי לה' הארץ, ואמר: כי אני ה' בקרב הארץ".

37 במקור הערבי: ואלתנזיה. מילה זו משמשת לציין את רוממות ה' והרחקת ההגשמה והתארים הגשמיים ממנו. וכן נקט רבינו מילה זו גם ב"פרק על הייחוד והרוממות" מספר המספיק (במקור: פצל פי אלתוחיד ואלתנזיה. פרק זה נמצא לפנינו במקצתו בכת"י הספרייה הרוסית 1718 EVR ARAB I, ובקטע הגניזה TS Ar.44.100, והוזכר גם ב'חדשים' גם ישנים' להרכיב

בעבודה זרה וחלקיה³⁸.

ואלתנזיה ואלכפר בע"ז ואג'זאהא.

ואלד' יסתנכר חקיקה הו' אן ינחט אקואם מן ישראל למכאלפה אלחק אלד' הו' חק פי ד'אתה אד' וקאלה אלגיר כעלומהם אלהנדיסה ואלהיאה ונחזאה או ינחט אחדהם ללאנכ'דאע בואר[אדם אלחכמיה אלתי הי מן מסתנבטאת אלעקול אללאנסאניה ואלכפר בעקידה או עקאיד מן אלתורה אלתי הי הדאיה מן אלחק סבחאנה תע']

ומה שראוי לגנותו באמת הוא שהידרדרו קבוצות מישראל לחלוק על האמת – שהיא אמת מצד עצמה – מפני שאמרוה אחרים, כגון מדעי ההנדסה והאסטרונומיה שלהם וכיוצא בהם³⁹, או שהידרדר אחד מהם להתפתות אחר דעותיהם המחוכמות הנובעות מן השכלים האנושיים⁴⁰, ולכפור באמונה אחת או בכמה אמונות מהתורה, שהיא הדרכה מאת

(הוצ' כרמיאל, עמ' 205), שם תרגמו הרכבי: "פרק בענין היחוד והרחקת הגשמה [או: התארים]". והוא כדוגמת המונח 'יתעלה' שרבינו מרבה להשתמש בו במובן של 'יתעלה ה' ממה שייחסו לו הכופרים או המגשימים'. וראה גם בכוזרי (ג, יז): "ואחרי ברכות אבות וגבורות, שבהן יתאר את האלוה כמתחבר עם העולם הגשמי הזה, בא החסיד לרומם את האלוה ולקדשו, בהכריזו כי נישא הוא האלוה משידבק ויתקשר בו תואר מן התארים הגשמיים, ואת זה מביע החסיד בברכת קדושת השם, היא ברכת "אתה קדוש", בה הוא מכון לכל תארי הרוממות (-אלתנזיה) והקדושה בהם תיארו הפילוסופים את האלוה".

38 דברי רבינו כאן שופכים אור על הערכת הרמב"ם את אריסטו והפילוסופים למרות טעויותיהם החמורות ביסודי התורה, ומדבריו מבואר שהערכה זו נבעה מתוך כך שאין לנו לגנות אותם על טעותם, וזאת משום שגדלו בסביבה עובדת אלילים ולא היתה בידם דרך אחרת אל האמת מלבד השימוש בשכלם, משום שלא הכירו את הנביאים, ולכן אדרבה מבאר רבינו שיש להתפלא על כך שהצליחו בכל זאת להגיע לידיעה מסוימת במציאות ה' למרות שלא גדלו על כך בילדותם. על ההשפעה החזקה של בית הגידול וצורת החינוך על האדם, ועל היחס אל האדם הגדל באופן שאינו רצוי ולא הגיע מעצמו אל הבנת אמיתות התורה, ניתן להשוות גם לדברי הרמב"ם בענין הקראים (הל' ממרים פ"ג ה"ג): "בני אותן הטועים, ובני בניהם, שהדחינו אותן אבותם וגולדו במינות וגידלו אותן עליו, הרי הן כתינוק שנשבה לבין הגויים וגידלוהו הגויים על דתם, שהוא אנוס, ואף על פי ששמע אחר כך שהיה יהודי, וראה היהודים ודתם, הרי הוא כאנוס, שהרי גידלוהו על טעותם, כך אלו האוחזים בדרכי אבותיהם שתעו. לפיכך ראוי להחזירן בתשובה, ולמשוך אותן בדרכי שלום, עד שיחזרו לאיתן התורה". ויש להעיר כי הרמב"ן בפירושו לתורה (ויקרא טז, ח) לא נקט בשיטת הרמב"ם ורבינו בענין זה, וכתב דברים חריפים נגד אריסטו ותלמידיו: "היינו צריכים לחסום פי המתחכמים בטבע הנמשכים אחרי היוני אשר הכחיש כל דבר זולתי המורגש לו, והגיס דעתו לחשוב הוא ותלמידיו הרשעים כי כל ענין שלא השיג אליו הוא בסברתו איננו אמת" (וכן באגרת הקודש (פרק ב) המיוחסת להרמב"ן, נאמר על אריסטו: "זה היוני הבליעל"). וראה מ"ש בזה ר"מ מיימון במהדורתו למאמר על הדרשות לרבינו (פרק ב סוף הע' יא).

39 דברי רבינו כאן מכוונים כנגד אלו שמייאנו לקבל את המדע המבוסס על ראיות והוא אמת המוכחת מעצמה, רק משום שהוא נאמר על ידי אחרים. ודבריו הם כדברי הרמב"ם בהקדמתו לשמונה פרקים: "שמע האמת ממי שאמרה", ובהרחבה בהל' קדוש החדש (פי"ז הכ"ד), על עניני התכונה הלקוחים מספרי חכמי יוון: "ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הן, שאין בהן דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהן, אין חוששין למחבר, בין שחיברו אותם נביאים בין שחיברו אותם גויים. שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמיתתו בראיות שאין בהן דופי, אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלימדו, אלא על הראיה שנתגלתה והטעם שנודע" (וראה עוד מה שהרחיב בזה ר' תנחום הירושלמי בספרו 'המדרין המספיק' ערך 'ספרים החיצונים' לסתור את דעת האוסרים ללמוד את החכמות החיצוניות, ובין דבריו כתב שם: "תורתנו לא אסרה אלא את השקר, ואילו הדברים שהם אמת בעצמם והמציאות מעידה עליהם – לא נאסרו").

40 הכוונה לדעות הפילוסופים הנובעות מתוך חכמתם בלבד מבלי מסורת וראיית הנביאים.

ותעלים למא לא תצל אלעקול לעלמה מן גיר הדאיה אלאהיה עלי יד רסול צחת רסולתה באלדליל אלחסי ואלעקלי כאנכד'אע מן יכפר מן מלתנא ויעתקד קדם אלעאלס תבעא לארסטוא ולא יעתקד חדות' אלעאלס תבעא להדאיתתה תע' עלי יד משה.

פהם גיר מלומין פי מא קצדוא פיה ותאבעהם פי סאיר אראהם מן טאיפתנא מלוס פי אנחטאטה וג'הלה.

ולנתמם אלגר' אלדי בדאנא בה ונקול אן עלוס האולא אלקום אעני אלפלאספה וחכמהם אלתי אנתהת אלינא פי זמאן אלגלות...מן כתבהם אלמעטבר מנהא סתה עלוס אחדהא עלם אלטב ובעץ אלמתפלספין יג'עלה ג'זא מן אלעלוס אלפלספיה אעני מן אלעלם אלטביעי ובעצ'הם יכר'ג'ה מנה אד' והו עלם גאיתתה עמל וכל עלם גאיתתה עמל לים הו עלם פלספי ענר אלפלאסאפה ואלצחית אן אצולה מן עלם אלפלספי ופרועה ואג'זאה לים מנה וכיף כאן פהו עלם ג'ליל שריף מפיד גאיתתה צ'רוריה ועלם צנאעה אלמנטק וליסת מן אלעלוס אלפלספיה בל אלה ללעלוס אלפלספיה וארבעה עלוס הי אלעלוס אלפלספיה והי אלעלם אליראצי' ואלעלם אלטביעי ואלעלם

ה' יתברך ויתעלה וכן לימוד דברים שהשכלים אינם יכולים להגיע לידיעתם ללא הדרכה אלהית על ידי שליח שנתאמתה שליחותו בהוכחה חושית ושכלית⁴¹, וזה כהתפתותו של מי מאומתנו שהוא כופר, ומאמין בקדמות העולם בעקבות אריסטו, ואינו מאמין בחידוש העולם בעקבות הדרכתו יתעלה על ידי משה.

הם⁴² אינם מואשמים על מה שכיוונו אליו, אך מי שהולך אחריהם בשאר דעותיהם מבני עמנו הוא אשם בהידרדרותו ובבורותו.

ונשלים את המטרה שהתחלנו בה ונאמר, כי מדעי אותם האנשים, כלומר הפילוסופים, וחכמתם שהגיעה אלינו בזמן הגלות... מספריהם, שבהם מובאים שישה מדעים: הראשון הוא מדע הרפואה, וחלק מהעוסקים בפילוסופיה מחשיבים אותו כחלק מהמדעים הפילוסופיים, כלומר מהמדע הטבעי, וחלקם מוציאים אותו ממנו, מאחר והוא מדע שתכליתו מעשה, וכל מדע שתכליתו מעשה אינו מדע פילוסופי לפי הפילוסופים⁴³. והנכון הוא שיסודותיו מהמדע הפילוסופי, וענפיו וחלקיו אינם ממנו. ובאיזה אופן שיהיה, הוא מדע נכבד, מפואר ומועיל, שתכליתו הכרחית⁴⁴. וכן מדע מלאכת ההיגיון, ואין הוא מן המדעים הפילוסופיים, אלא הוא כלי למדעים הפילוסופיים. וכן ארבעה מדעים שהם המדעים

41 הכוונה למשה רבינו, וכפי שכתב הרמב"ם בהל' יסוה"ת (פ"ח ה"א): "ובמה האמינו בו, במעמד הר סיני, שעניינו ראו ולא זר, ואזנינו שמעו ולא אחר, האש והקולות והלפידים, והוא נגש אל הערפל, והקול מדבר אליו ואנו שומעים, משה משה, לך אמור להם כך וכך".

42 הפילוסופים היוונים.

43 השווה לשון הרמב"ם במאמר על מלאכת ההיגיון (פרק יד): ויקראו כל חכמה מחכמת הפילוסופיה - מלאכה עיונית, והנגרות והחצבות ומה שדומה להן - מלאכה מעשית. ע"כ. ובשמונה פרקים (הפרק הראשון) כלל הרמב"ם את הרפואה, יחד עם הנגרות ומלאכות נוספות, בכלל החכמות המעשיות הנלמדות ע"י הכח השכלי המעשי המלאכתי.

44 כלומר שהתכלית שהיא רפואת הגוף הינה הכרחית לאדם.

אלאלאהי ואלעלם אלמדני ולנקל פי כל עלם מן הד' בחסב גרצ'נא.

אמא עלם צנאעה אלטב פהו עלם גאיתה וא[למקצודה מנה וג'ד בן אלנאנסאן צחיתא וד'לך עלי נחוינ אמא באן תחפט' עליה צחתה אד'א כאן צחיתא חתי לא ימרץ' ואמא באן ידאוי מרצ'ה אד'א כאן מרצ'ה חתי יעוד לצחתה ופי ד'לך צנפת כתבה אלכתירה ופנתת פרועה אלגזירה ואלד'י תחתיו עליה תלך אלכתב אלכתירה ויתצמנה הד'א עלם ינחצר פי ג'מל. אלג'מלה אלאלוי אלנט'ר פי מוצ'וע אלצנאעה אעני בן אלנאנסאן וד'לך הו אלנט'ר פי אעצ'א אלבדן וקואה ואמוג'תה ונחו ד'לך וינצ'אף להד'ה אלג'מלה אלנט'ר פי אלצחה וחדהא ואלמרץ' ואקסאמה והד'ה ג'מלה להא ג'זאיות כת'ירה ולא אקול אנה לא ינכר עלי אלמ...⁴⁵ אלשתגל בהד'ה אלג'מלה בל אקול אנה יג'ב ללמתשרע

הפילוסופיים: המדע ההכשרתי⁴⁵, המדע הטבעי, המדע האלהי והמדע המדיני⁴⁶. ונדבר על כל מדע מאלה לפי מטרתנו.

אשר למדע מלאכת הרפואה, הוא מדע שמטרתו המכוונת היא קיום גוף האדם בבריאות, וזה בשני אופנים: או בשמירת בריאותו כשהוא בריא כדי שלא יחלה, או בריפוי מחלתו כשהוא חולה כדי שישוב לבריאותו⁴⁷. ועל כך חוברו ספרים רבים, והסתעפו ענפים מרובים. ומה שמכילים אותם הספרים הרבים האלו, ומה שכולל מדע זה, מסתכם בשלוש כללים: הכלל הראשון הוא העיון במושא המלאכה, כלומר גוף האדם, וזהו העיון באיברי הגוף, כוחותיו, מזגיו וכדומה. ולכלל הזה מצטרף העיון בבריאות עצמה, ובמחלה וסוגיה. וזהו כלל שיש לו חלקים רבים. ולא זו בלבד שאיני אומר שאין לגנות את ה... העיסוק בכלל הזה, אלא אני אומר שחובה על שומר התורה ומוטל על המתמסר לעבודת ה', אם יש לו שכל צלול וזמן רחב,

45 במקור הערבי: אלעלם אלריצ'י, והכוונה למדעים המכשירים את האדם ומאמנים אותו להתקדם לשלב הבא בלימוד המדעים. בין המדעים ההכשרתיים נמנים: מתמטיקה, גיאומטריה, אסטרונומיה, ועוד.

46 מדעים אלו הם יסודות המדע והחכמה שהיו ידועים בימי קדם, בתקופת הגאונים הרמב"ם ורבינו, ונזכרו גם בהקדמות החוה"ל, וגם הרמב"ם בחיבורו "מאמר על מלאכת ההיגיון" (פרק יד) הזכירם וביארם, וכתב שהמדעים נחלקים לשני חלקים: א. הפילוסופיה העיונית, ובה ג' מדעים: ההכשרתי (המדע העוסק בענינים חישוביים ואינו עוסק בגופים כמות שהם", וכולל את המתמטיקה, הגיאומטריה, האסטרונומיה, והמוסיקה), הטבעי (העיון בגופים הנמצאים בטבע, כגון הדוממים הצמחים והחיות, והמחקר אודותם), והאלהי (העיון בכל נמצא שאינו גוף גשמי, כמו העיון במציאות ה', במלאכים, בנפש, וכדומה, וכן העיון ביסודות המדע הטבעי ובמה שאחר הטבע). ב. החכמה המעשית (נקראת גם "המדע המדיני", ובשם זה קרא לה רבינו כאן), והיא כוללת את דרכי ההנהגה באופן כללי, דהיינו הנהגת האדם את מידות נפשו במעלותיה ובפחיתותיה, הנהגת הבית, הנהגת המדינה והנהגת האומה בחוקים ובנימוסים. ועוד הוסיף שם הרמב"ם גם את מלאכת ההיגיון (-לוגיקה), אך כתב שהיא אינה מדע פילוסופי אלא כלי ללימוד החכמות, וכמ"ש רבינו כאן. ולא כלל שם הרמב"ם את מלאכת הרפואה, וגם זאת כפי שכתב רבינו כאן, שהיא מדע שתכליתו מעשה, ואינה מדע פילוסופי לדעת הפילוסופים.

47 כע"ז חילק גם הרמב"ם בספר 'הנהגת הבריות' (ראש שער ב), ושם חילק את הרפואה לשלושה חלקים, הראשון הוא 'הנהגת הבריות הנמצאת עד שלא תאבד', השני הוא 'הנהגת החולים', והוא לקיחת העצה מה לעשות כדי להשיב את הבריות הנאבדות, והשלישי 'הנהגת מי שאינו בריא בריאות שלימה, אמנם גם אינו חולה'. ועי' עוד בדברי הרמב"ם בהקדמת פירוש המשנה: "שהרפוא הבקי כשירצה לשמור בריאות הבריא על תכונתה שהיא עומדת עליו, יקדים תיקון המזון בתחילת רפואתו".

וילזם אלמתעבד אד'א כאן לה ד'הן צאפי וזמאן מתסע אן יצרף ג'זא מן זמאנה לתעלם הד'ה אלג'מלה לאנה יטלע מנהא עלי גריב צנעה תע' ואחכאמה להד'ה אלבניה אלצוגיר[ה] וירי פיהא באטלאעה עלי תשריח אלאעצ'א ומנאפעא מן דקאיק אלחכמה אלאלאהיה ועג'איב...

ובעקובתה: תאתי לה תדביר צ'אר ולו נתכנו עלילות ובחשב ד'לך יסתוצף אלטביב וקלבה מתכל עלי מון[דעו לה פי צלאתה רפאני י' וארפא ויגתדי אל... פפע ואתכאלה עלי מן ועד וברך את [לחמך] ואת מימך ... אלדוא אלמסתפרג למאדה מרצ'ה וקלבה מתעלק בומן קאל והסרתי מחלה מקרבך קאל ... אני י' רפאך ואד'א עופי וברי כאן שכרה לה תע' אלד'י אבראה כמא קאל נביה ישלח דברו וירפאם לא ללדוא ולא ללטביב אלד'י המא אסבאב קריבה מסכ'רין באראדתה תע' ואלקול פי ד'לך כתי'ר וסיעוד אלכלאם פיה ענד אלקול פי

להקדיש חלק מזמנו ללמוד כלל זה, כי מתוכו הוא לומד על הפלא של מלאכת ה' יתעלה וחוקיו במבנה הקטן הזה⁴⁸, ועל ידו הוא רואה – בהתבוננותו על ניתוח האיברים ותועלותיהם – חלק מדקויות החכמה האלוהית ופלאי⁴⁹...

[כאן חסר דף או שניים]

...ובעונשו באה לו הנהגה מזיקה – "ולו נתכנו עלילות" (שמואל א ב, ג). ועל פי זה הוא מבקש תרופה מהרופא כאשר ליבו בוטח במי שהתחנן אליו בתפילתו "רפאני ה' וארפא" (ירמיה יז, יד), וניזון [מהמזון המועיל כאשר בטחונו הוא על מי שהבטיח "ויבירך את לחמך ואת מימך" (שמות כג, כה), [ומשתמש] בתרופה המרוקנת את חומר מחלתו⁵⁰ כאשר ליבו קשור במי שאמר "והסירותי מחלה מקרבך" (שם) ואמר "כי אני ה' רופאך" (שם טו, כו). וכאשר נרפא והבריא, תודתו היא לה' יתעלה שריפא אותו, כמו שאמר נביאו "ישלח דברו וירפאם" (תהלים קז, כ), לא לתרופה ולא לרופא, שהם סיבות קרובות הכפופות לרצונו יתעלה⁵¹. והדיבור בזה רב, ועוד נשוב לדבר על כך כשנדבר על

48 כלומר, מבנה גוף האדם. ואפשר שהלשון "המבנה הקטן" הינה על פי הידוע בספרי הראשונים ש"האדם עולם קטן" (ראה מו"נ ח"א פ"ב).

49 יש להעיר כי רבינו כאן נוקט שעיקר תועלת לימוד הרפואה הוא שיבוא האדם על ידה להתפעלות מחכמת ה' בבריאית גוף האדם, ואילו הרמב"ם (בשמונה פרקים פרק ה) כתב שתועלת לימוד הרפואה בעבודת ה' היא שעל ידה יידע האדם כיצד לשמור את בריאותו ולהימנע מהמאכלות הרעים, ועי"כ "יהיו לימודה ודרישתה עבודת ה' מן העבודות הגדולות, ולא תהיה אז כאריגה וכנגרות". אמנם מצינו במקומות אחרים בדברי הרמב"ם שאף הוא השתמש בחכמת הרפואה על דרך שכותב רבינו כאן, והוסיף ולמד ממנה את דרכי הנהגת ה' את עולמו, ראה לדוגמא את דבריו במו"נ (ח"ג ריש פ"ב).

50 נראה שהכוונה כאן לתרופות משלשלות, שעל ידם מתנקה הגוף מהליחות העודפות או המקולקלות, כדרך הרפואה העתיקה.

51 על הסיבות הקרובות והרחוקות ויחסן אל גזירת ה' הרחיב רבינו בחי' בחוה"ל (שער הביטחון פ"ג ההקדמה החמישית) ע"ש. וראה גם בדברי הרמב"ם במו"נ (ח"ב פמ"ח) שביאר שכל דבר מתייחס אל 'דבר ה' באשר הוא הסיבה הראשונה לכל דבר, אף אם יהיו סיבות נוספות קרובות ורחוקות.

אלאות[כאל פהדיא מא יג'ב אן יכון פי נפסך מן צנאעה אלטב ובעד ד'לך פאלאטלאע עלי ג'מלהא ואצולהא נאפע מעין עלי אלעבאדה.

ואלאשתגאל בכתבהא אלמטולה ואפני אלזמאן פי ג'זאיאתהא[אלעלמיה ואלעמליה אלגיר מתנאהיה משגל ען ע"ה אלעבאדה [יג'בך איהא אלקאצד לאצראף זמאנה פי מא [כלקות לוח] מנהא אן תקף על מכ'צצראת מנהא פי אלתשריה ומנאפוע א[לאעצ'א וטבאיע בעץ אלדאוויה וכואצהא וכליאת אלאמראן[ואצול אלעלאג' ואד'א מרצת מא תעדס טביבא תאנס בוח] פי אלתדאוי וקד יגניך ענה רופא חולים אד'א תמכנת פי עבאדתה תמכנא יקצ'י תאכד ענאיתה תע' בך ... מרץ' גירך דאוויה אנת באלדעא [ווקצד מן קאל מחצתי ואני' ארפא וקאל אנביאה ענה כי הוא יכאבי ויחבש ימחץ וידיו תרפינה ואלאטבא ידאוונה באלתדאביר אלטביה [וקד אנתהי אלקול] פי עלם אלטב בחסב גרצ'נא.

[ואמא] צנאעה אל[מנטוק פהי צנאעה תועלם קואננין [אלקי]אס [וטורק... אלודלאיל אלתי תצחח בהא

הביטחון⁵². זה מה שצריך להיות בנפשך ממלאכת הרפואה, ולאחר מכן ההתבוננות בכלליה ויסודותיה מועילה ומסייעת לעבודת ה'.

אך העיסוק בספריה הארוכים, וכליו הזמן בפרטיה העיוניים והמעשיים שאין להם סוף, מסיח את הדעת מעבודת ה', ומוטל עליך, אתה המבקש להקדיש את זמנך למה שנבראת בשבילו, לעמוד על תמציותיה, בלימוד הניתוח, תועלות האיברים, טבעי חלק מהתרופות וסגולותיהן, וכללי המחלות ויסודות הטיפול הרפואי⁵³. וכאשר תחלה, לא יחסר לך רופא שיהיה לך לצוותא בטיפול הרפואי. ואפשר שרופא חולים יפטור אותך מהצורך אליו, אם תהא חזק בעבודתו בחזק שיביא לידי כך שתהא השגחתו יתעלה חזקה עליך... מחלת זולתך, רפא אותה אתה בתפילה, ותתכוון למי שאמר "מחצתי ואני ארפא" (דברים לב, לט) ואמר נביאו עליו "כי הוא יכאבי ויחבש ימחץ וידיו תרפינה" (איוב ה, יח), והרופאים ירפאוהו בטיפולים רפואיים. [וכבר נשלם הדיבור] לגבי חכמת הרפואה לפי מטרנתו.

ואשר למלאכת ההיגיון, היא מלאכה המלמדת את כללי ההיקש [ודרכי] ההוכחות אשר על ידן מאמתים

52 רבינו אכן הרחיב בזה בפרק על הביטחון שבחלק הרביעי (מהד' פלדהיים עמ' 114, 135). וכוונת רבינו בדבריו כאן שעל האדם לאחוז בשתי הקצוות, מחד גיסא להשתמש במלאכת הרפואה ולפנות לרופאים, אך מאידך גיסא לדעת שרפואתו היא בגזירת ה' יתעלה. והשווה לדברי הרמב"ם בפה"מ (פסחים פ"ד מ"ט).

53 למותר לציין לספרים הרבים שחיבר הרמב"ם בחכמת הרפואה, כאשר לאור דברי רבינו כאן, ייתכן שמטרת חיבורם ע"י הרמב"ם היא בכדי שיהיו לו כמדריך שימושי לעצמו או למי שנצרך לכך. עוד יש להעיר כאן כי ברשימת ספריו של ר' אברהם החסיד אבן אבו אלרביע, רבו וחברו של רבינו בדרך החסידות, שנמכרו לאחר פטירתו בפיקוחו של רבינו עצמו, נמצאו ספרים רבים העוסקים בחכמת הרפואה, וייתכן לומר שהשתמש בהם על דרך שמבאר רבינו כאן. רשימת ספרים זו פורסמה בספר "הספרייה היהודית בימי הביניים", עמ' 256 (ואגב יש לציין כי בספרי הקודש שלו נמצאו ספרי הלכה, פירוש מקרא ודקדוק, ובספרי החול שלו נמצאו ספרי רפואה, אך לא נמצאו אצלו ספרים השייכים ל"צופיות" האסלאמית, וכפי שכבר העיר ר"י זייבלד במאמרו "בירורים והוספות בדרך החסידות לר' דוד ב"ר יהושע הנגיד", בית אהרן וישראל גליון רכג עמ' נה, ע"ש).

אלארא ותסדד אלד'הן נחו מערפה אלחק ונק... [ואלבאטל ותחרכה מן אלגלט חתי לא יעתקד פי מא ליס בחק אנה חק ולא פי מא הוא חק אנה גיר חק והי מקומה ללד'הן פי אלמצור ואלומנטק' כתקוים אלנח[ו]... ללסאן פי אלמצור ומחררה ללארא כותח[ר]יר אלמיזאן למא [יזאן] בה ואלכיל למא יכאל פיה [והי] אלה ללעלעל ומקדמה... ענא והד'ה צנאעה לא יתעלק באלשרע... עא לא אנכאר להא ולא איג'אב להא אלא פי מא ארשדך לג'מלה מנת... רי [אן] הד'ה צנאעת אחתיאג' אלמתשרע להא אמא כ... פי תחקיק [אר]אה ועקאידה ואמא לתעלעל גידה ומנ... א...ה.... ת'באב מא יתבת או אבטאל מא יבטל פי... [יג'ב] אן יעלם אנה מן חית' כונה מתשרעא אי...ק אנתמאה ללשריעה חקא לא ט'נא ותכילא אן מיזאנה אלד'י יחרר בה אראה אלשריעה ועקאידה אלדיניה ויעל[ם] צחיחה מן גלטהא הו אלמורה ומדות שהתורה [נדרשת] בהם ואלנכול אלמחררה פכל ראי ואעתקאד קנד] אתבת [אנה] אל... ות' אלמורה

את הדעות, והיא מכוונת את המחשבה לעבר ידיעת האמת ו[סתירת] השקר, ושומרת אותה מן הטעות, כך שלא יאמין במה שאינו אמת – שהוא אמת, ולא במה שהוא אמת – שאינו אמת. והיא מיישרת את השכל בתפיסת המושגים וב[אימות העניינים], כשם שה[נדקדוק] מיישר את הלשון בדיבור⁵⁴, והיא מדייקת את הדעות כשם שהמאזניים מדקדקות את מה ששוקלים בהם, והמידה את מה שמודדים בה. והיא כלי ללימוד⁵⁵, והקדמה... וזו מלאכה שאין לה קשר למצוות, [והן אינן] שוללות אותה ולא מחייבות אותה, אלא במה שמדריך אותך לכלל מ... וזו מלאכה ששומר התורה נצרך לה או ב[כדי] לאמת את [דעותיו] ואמונותיו, או כדי ללמד את זולתו... [לאמת את מה] שמאמת או מבטל את מה שמבטל... וצ[ריך]... שיידע שמבחינת היותו שומר תורה... שייכותו לתורה באופן אמיתי ולא על פי השערה ודמיון, שהמאזניים שעל פיהם הוא מדקדק את דעותיו ההלכתיות ואמונותיו הדתיות [וידע את] הנכונות שבהן לעומת המוטעות שבהן, הן התורה ומדות שהתורה נדרשת בהם והמסורות המדויקות⁵⁶. כל דעה ואמונה שכבר

54 וכ"כ הרמב"ם במאמר על מלאכת ההיגיון (פרק יד): אמרו: מדרגת מלאכת ההיגיון מן השכל, כמדרגת מלאכת הדקדוק מן הלשון.

55 כלומר שההיגיון אין הוא מדע בפני עצמו אלא כלי ללימוד ולהוראת החכמות, וכמ"ש הרמב"ם במאמר על מלאכת ההיגיון (פרק יד): "ואולם מלאכת ההיגיון, הנה אינה אצלם מכלל החכמות, אבל היא כלי לחכמה. אמרו שלא יכשר ללמוד או ללמד על סדר, כי אם במלאכת ההיגיון, כי היא הכלי לדבר, ולא מן הדבר."

56 הדברים קטועים. ונראה שכוונת רבינו בדבריו אלו, שאת יסודות אמונות התורה יש להוכיח ע"י חכמת ההיגיון, ואילו את דיני התורה יש ללמוד ע"י המידות שהתורה נדרשת בהן, דרכי המשא ומתן שבתלמוד ומסורת חז"ל, שהן דרכים שונות מדרכי חכמת ההיגיון. חלוקה זו בין דרכי הלימוד ההלכתיים והמשא ומתן שבתלמוד שהם בדרך קושיא ותירוץ והמידות התורניות, לבין דרכי ההוכחות לאמונות התורה שהן דרכי החכמה והפילוסופיה, הזכירה רבינו גם בספר "מלחמות ה'" שכתבו עבור חכמי צרפת שלא היו רגילים בדרכי החכמות הפילוסופיות, ושם כתב שיוכיח להם את שלילת ההגשמה בראיות שהם רגילים בהן מדרך המשא ומתן שבתלמוד, אף כי לפי האמת ענין זה מוכח בעיקר בראיות בדרך החכמה ולא בדרך משא ומתן (ראה שם עמ' נט-ס). גם הרמב"ם במאמר על מלאכת ההיגיון (סוף שער שביעי) בדינו על סוגי ההיקשים וההוכחות הפילוסופיות כתב ש"יש לנו היקשים אחרים, הנקראים 'היקשי הדינים התורניים', ואין פנים לזכרם במה שאנחנו בדרכיהם", והכוונה למידות

ועלמה תע' באלג'זאית...

הוכחה... התורה וידיעתו יתעלה בפרטים...⁵⁷

[בענין כינויי עם ישראל ביחס לה']

...אל[היכ]ם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים ובין דוד אן אל[מוג'ז]דאט כלהא עבדה למשפטין עמדו היום [כין] הכל עבדיך פתסמיתנה לישראל עבדים מוענאהא אנה[ם] כזאץ עבדה לאן אלנוע אלא[נסאני] ואן כואנוא כל[הם] עבדה תע' וכזמת'ל כון רעיה אלמלך ואהל ממלכתה עבדה וישראל ואן כאנוא עבדה פכמא כ'דס אלמלך אלואקפין פי כ'דמתה אלמלתזמין בעבודיתה עבדה ולד'לך לה בהם ענאיה ואכ'תצאץ ות[ק]...⁵⁸ כ'לאף בקיה רעיתה וסכאן ממלכתה בין אלכתאב לנא ד'לך בקולה הן ליי אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה רק באבתיך חשק יי לאהבה אתם ויבחר בזרעם אחריהם בכס מכל העמים כיום הזה פתסמיתנהם עבד[ים] אכ'תצאץ להם ותשריף ותמיין עלי בקיה אלנוע אלאנסאני ולד'לך כל מן

...[אלהיכ]ם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים" (דברים י, יז). וביאר דוד שכל ה[נמצא]ים הם עבדיו: "למשפטין עמדו היום [כין] הכל עבדיך" (תהלים קיט, צא). אם כן קריאתו לישראל "עבדים" [משמעותה היא] שה[ם] המיוחדים שבעבדיו, כי ה[מין] הא[נושי], אף שכו[ן]לם עבדיו יתעלה, [הרי זה] בדומה ל[נ]תיני המלך ואנשי ממלכתו [שהם] עבדיו, אבל ישראל, אף שהם עבדיו, הרי הם כמשרתי המלך העומדים לשרתו והמקבלים עליהם את עול עבודתו, [שהם] עבדיו. ולפיכך הוא משגיח עליהם והם בחיריו ו[הוא] נותן להם גדולה⁵⁸] בניגוד לשאר נתיניו ויושבי ממלכתו⁵⁹. ביאר הכתוב לנו זאת באמרו: "הן ליי אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה. רק באבתיך חשק יי לאהבה אתם ויבחר בזרעם אחריהם בכס מכל העמים כיום הזה" (דברים י, יז-טו). ולכן קריאתם "עבדים" היא להפלותם לטובה, לרומם אותם ולהעדיף אותם על פני שאר המין האנושי. ולפיכך כל מי שהתקרב אל שער⁶⁰,

שהתורה נדרשת בהן, שאינן היקשיות כדרכי ההיקש המדעי, אלא הן דרכי ההיקש התורני. ובמו"ב (ח"ג פנ"ד) כתב הרמב"ם שהחכמה שעל ידה מתאמתות בשכל אמונות התורה שנמסרו בקבלה, היא הנקראת במקרא ובלשון חז"ל "חכמה" סתם, בשונה מ"תורה" שהיא מסירת הדעות הנכונות בהלכה ובמחשבה בדרך של קבלה.

57 כאן נקטעו הדברים.

58 ההשלמה משוערת.

59 מדברי רבינו כאן עולה כי השגחת ה' מיוחדת בישראל באופן יתר מאשר שאר אומות העולם. אמנם מדברי הרמב"ם בכמה מקומות בכתביו נראה כי השגחת ה' אינה תלויה דווקא בישראל באופן מיוחד, אלא שהכל לפי דביקותו השכלית של האדם בה', בין אם הוא ישראל או גוי. להרחבה בשיטת הרמב"ם בענין זה ראה את מאמרו של הרב דורון רונן, המתפרסם להלן בקובץ זה.

60 לשון זו 'להתקרב אל שער ה' (-באב אלה) רגילה בפי רבינו ושאר חסידי מצרים לציין את ההולך בדרך החסידים ומתקרב אל שער עבודת ה' (וראה בספר "דרך החסידות" לר' דוד הנגיד מהד' מכוון טהרת הקודש, פרק יד: "ושער מדרגת החסידות והכניסה בשער האל הם הרצון ללכת בדרך יי").

קרב מן באבה ולום עבאדתה כצץ באסם אלעבודיה זיאדה אכ'תצאץ קאל למנצח לעבד יי לדוד זיאדה אכ'תצאץ פי אלעבודיה עלי בקיה ישראל אלמסמאין עבדים וכד'ל'י קאל עבדי ישעיהו וקאל עבדו אליהו התשבי) ובחשב ד'לך קיל ען סיד אלנביין [משה עבדי זיאדה] אכ'תצאץ פי אלעבודיה עלי בקיה אלנביין אלמקאל [ענה] עומום אנהם עבדיו [ווקנאל] [ונקמתי] דמי עבדיו [הנביא] וקאל כאנשר] דבור ביד כל עבדיו הנביאים פהד'א מעני תסמיתם ... עבדים ע..."

ואמא צבאותיו פקאל אלכתאב הוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל [מן] צר'ם וקאל יצאו כל צבאות יי מארץ מצר'ם ומעני הד'ה אלסמיה אן גיוש אלמלך וגנדה הם אלמעדון למחארכה אעדאיה ואהלאכסה ולמא סמיוא עובדי עז איבי יי ושנאי [עמו] כמא קיל כי הנה איביך יהמין ומשנאיך נשאו ראש וקאל ואיבי יי כיקר כרים וכולי ומת'לה [וכתיר] וסמי תע' מלך ישראל קאל אלכתאב לא הביט און ביעקב וכולי ותרועת מלך בו וקאל ויהי בישורון מלך ועלי לסאן ישעיה כה אמר [יי] מלך ישראל וגואלו וכאנוא ישראל מעדין מאמורין למחארכה שבעה עממים ומחו אתארן[הם] אלודי

ודבק בעבודתו, ייחד בשם העבדות בתוספת ייחוד, אמר: "למנצח לעבד יי לדוד" (תהלים יח, א), בתוספת ייחוד בעבדות על פני שאר ישראל הנקראים עבדים, וכמו כן אמר: "עבדי ישעיהו" (ישעיה כ, ג) ואמר: "עבדו אליהו [התשבי]" (מ"ב טו, לו). ועל פי זה נאמר על אדון הנביאים: "[משה עבדי]" (יהושע א, ב), בתוספת ייחוד בעבדות [יותר משאר] הנביאים, שנאמר [עליהם] [באופן כללי] שהם עבדי, [אמר: "ונקמתי דמי עבדי הנביאים" (מ"ב ט, ז). ואמר: "כאשר דבר ביד כל עבדי הנביאים" (מ"ב י, כג). וזוהי משמעות קריאתם בשם... עבדים [באופן כללי].

ואולם [קריאתם בשם] "צבאותיו", הרי אמר הכתוב: "הוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל ממצרים" (שמות ז, ד), ואמר: "יצאו כל צבאות יי מארץ מצרים" (שמות יב, מא). ומשמעות שם זה, שצבאות המלך וחילותיו הם המיועדים למלחמה באויביו ולהשמדתם, ולפי שנקראו עובדי עזי "אויבי יי" ו"שונאי [ע]מו", כמו שנאמר: "כי הנה אויביך יהמין ומשנאיך נשאו ראש" (תהלים פג, ג), ואמר: "ואיבי יי כיקר כרים" וכולי (תהלים לו, כ), ורבות בדומה לזה, ונקרא ה' יתעלה "מלך ישראל", אמר הכתוב: "לא הביט און ביעקב" וכולי, "[יי] אלהיו עמו" ותרועת מלך בו" (במדבר כג, כא), ואמר: "ויהי בישורון מלך" (דברים לג, ה), ובלשון ישעיה: "כה אמר [יי] מלך ישראל וגואלו" (ישעיה מד, ו), והיו ישראל מיועדים ומצוויים להילחם בשבעה עממים ולמחות את עקבותיהם⁶¹,

61 כאן עולה מדברי רבינו שיעיקר הטעם לקריאת עם ישראל בשם "צבאות" הוא משום שהם מיועדים למלחמה באויבי ה', כגון שבעה עממים, ולכן בעת יציאתם ממצרים לכיוון ארץ ישראל על מנת לכבושה מידי ז' עממים נקראו "צבאות ה'". אמנם בפירושו לשמות (ז, ד) כתב רבינו עה"פ "והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל ממצרים": כבר ידעת כי כל חלקי הנמצאים נקראו צבא - כלומר 'גיוש' (=צבאות) - כמו שאמר (בראשית ב, א) ויכלו השמים והארץ וכל צבאם. וכמו שהוא יתעלה עשה לו סגולה מן העליונים את המכובדים אשר בהם - והם המלאכים - שהוא מייחס אותם אליו, כן עשה לו סגולה מן הנמצאים בארץ את המכובדים אשר בהם, וייחס

כמו] שביאר הכתוב, [משום כך נקראו ישראל

בין אלכתאב...^{טו}

"צבאותיו"...⁶²

...אל[ודין] אלאהא יי כמא [סמיו

מואב עם כמוש פי קול אלכתאב אוי

לך מואב אבדת עם כמוש ולדלך

הדיה אלנסבה ואל[אסס במע]ני" עם יי

מעדוקה באלתזאם אלשריעה קאל

אלכתאב פי אואכר אלשריעה ענד

כמאל אלתשריע ואלתזאם ישראל

באלשריעה הסכת ושמע ישראל היום

הזה נהיית לעם ליי אלהיך ושמעת

בקול יי אלהיך ועשית את מצוותיו

ואת חקיו אשר אנכי מצוך היום ופי

זמאן זואג'הס" ען אלשריעה

ואנחראפהם ענהא גיר מנתסבין אליה

תע' בהדיה אלצפה קאל תע' ען

ישראל לאגיל כפרהם עלי לסאן הושע

כי אתם לא עמי ואנכי לא אהיה לכם

ופי זמאן רג'עתהם ותובתהם יעודן

... [אומה] שאלהיה הוא יי, כמו [ש]נקראו מואב "עם

כמוש" בדברי הכתוב: "אוי לך מואב אבדת עם כמוש"

(במדבר כא, כט). ולפיכך הייחוס הזה וה[כבוד להיקרא]

ב[שם] "עם יי" תלוי בקבלת עול התורה. אמר הכתוב

בסוף התורה, בעת השלמת הצינוי וקבלת ישראל את

עול התורה: "הסכת ושמע ישראל היום הזה נהיית

לעם ליי אלהיך. ושמעת בקול יי אלהיך ועשית את

מצותיו ואת חקיו אשר אנכי מצוך היום" (דברים כז, ט-י).

ובזמן סטייתם מן התורה ונטייתם ממנה, אינם מיוחסים

אליו יתעלה בתואר זה, אמר יתעלה על ישראל בגלל

כפירתם, בלשון הושע: "כי אתם לא עמי ואנכי לא

אהיה לכם" (הושע א, ט)⁶³. ובזמן חזרתם⁶⁴ ותשובתם

אותם אליו וקרא אותם צבאותי, אע"פ שכל הנמצאים צבאותיו, כי הכוונה בסגוליות זו אל הכבוד והיתרון. ע"כ.

ומשמע שהשם 'צבאות' הוא כבוד וגדולה לישראל שנקראו כן כשם שהמלאכים נקראים 'צבאותיו'. ועוד כתב

רבינו בפירושו לבראשית (ב, א): צבאם - הכוונה בו לדעתי 'אג'זאהא' (=חלקיהם), וגזירתו מן צבא - שהוא 'אלגיש'

(=צבא), {ובא כאן ב[השאלה, לפי שכל הנמצאים בהיותם משועבדים לחפצו יתעלה ולרצונו הם צבאותיו

כצבאות המלך המוכנים המשועבדים לרצונו וחפצו. ומאמר רב' סעדיה ז"ל כי צבא אינו נופל אלא על

המדברים, לא נראה לי, אלא נראה לי כי צבא יש לו טעם כללי ופרטי. טעמו הכללי הוא נופל על כל הנמצאים, שהרי

רק על המדברים, וגם לא כל המדברים אלא המלאכים וצבא השמים, והמיוחדים שבבני האדם כאנשי דור

המדבר יוצאי מצרים שנאמר בהם צבאות יוי (שמות יב, מא). ולפי טעמו הכללי הוא נופל על כל הנמצאים, שהרי

כולם עבדיו יתעלה ומשועבדים לחפצו כמו שאמרנו, [ועליהם] אמר דוד ע"ה (תהלים קיט, צא) למשפטיך עמדו

היום כי הכל עבדיך. ע"כ. ומדבריו שם נראה שתואר 'צבאות' שייך רק לדור המדבר יוצאי מצרים שהם

המיוחדים בבני האדם, ולא על כל ישראל (ואפשר שדעת רבנו בזה היא שהצד השווה בין דור יוצאי מצרים הייחודי ובין

המלאכים הוא ההתבטלות הגמורה לביצוע רצון ה' בעולם).

62 כאן חסר ככל הנראה דף או שניים. ייתכן ששני הקטעים הבאים אמורים להיות קודם לשני הקטעים דלעיל, וקשה להכריע.

63 דברים מקבילים לדבריו כאן, כתב רבינו גם בפירושו לשמות (ב, ז) עה"פ "לך רד כי שחת עמך": מאמרו שחת 'עמך' ולא אמר 'עמי', מפני שהיחס שלהם אליו יתעלה כדי שיהיו נקראים 'עמו', הוא בסיבת עבודתם לו [יתעלה] בלתי זולתו, כי כל אומה שעובדת ליראתה תתיחס אליה כמו שנאמר במואב (במדבר כא, כט) עם כמוש, וכאשר עבדו לזולתו הסיר מהם יתעלה את אותו השם, כמו שנתבאר בלשון הושע (ב, א) לא עמי אתם. ומאמרו יתעלה לו (=למשה) עמך - כלומר 'האספסוף וההמון אשר היית אתה מטפל בהם', רמז לפחיתות יחסם אליו יתעלה. ע"כ.

64 הכוונה לחזרתם אל ארץ ישראל מן הגלות.

להד'ה אלנסבה קאל תע' פי אלרג'עה אלמנתטרה אלתי נחן מנתטרהא אלכאינה בעד מחן חבלי משיח וכ'לא'צה בקיה ישראל אד' ותכון תובה ישראל פיהא תאמה ואלתואמהם חנינד' באלשריעה אללתואמה צחיהא תאבתא והבאתי את השלישית באש וצרפתים כצרף את הכסף ובחנתם⁶⁵ כבחן את הזהב הוא יקרא בשמי ואני אענה אותו אמרתי עמי הוא ואני אענה אותו אמרתי עמי הוא והוא יאמר יי אלהי.

ואמא נחלתו פקאל אלכתאב כי חלק יי עמו י'עקוב ח'בל נחלתו ומעני הד'ה אלנסבה אן מלכיה אלמלך⁶⁶ למא יקתנינה קד יכון קצדה פי תלך אלקניה אן ימלכא וקתא מא ת'ס יעדמהא לתעציה ענהא בגירא או לקצד אכר ודלך כמן ימלך תובא או אלה תפסד סרעא ונחו ד'לך וקד יכון קצדה פי תלך אלקניה תבותהא ודואמהא כמן יבני דארא או ישתרי עקארא ונחו ד'לך ותלך אלקניה אללתאבתה אלמסתקרה אלדואס הי אלתי תסמי נחלה קאל אלכתאב פי מלכיה עבד עברי לכונהא מלכיה וקתיה כשכיר כתושב יהיה עמך וקאל פי מלכיה עבד כנעני לכונהא מלכיה דאימה תאבתה והתנחלתם אותם פלמא כאנת אלאמנס ואלמ'לל עלי אכ'תלאפהא כל'ב' בהא קניתה תע' הו מקסס אלאמנס ואלמ'לל חסב משיתה ואראדתה בהנחל עליון גויים בהפרידו בני אדם אלא אנה תע' ואן אטיהר אמה מן אלאמנס או מלה מן אלמלל חסב חכמתה...

ישוּבו לייחוס זה, אמר יתעלה על השיבה המיוחדת שאנו מצפים לה, שתהיה לאחר הנסיונות בחבלי משיח והינצלות שארית ישראל – לפי שאז תהיה תשובת ישראל שלמה, וקבלתם אז את עול התורה תהיה קבלה אמיתית וקיימת – "והבאתי את השלישית באש וצרפתים כצרף את הכסף ובחנתם כבחן את הזהב, הוא יקרא בשמי ואני אענה אותו, אמרתי עמי הוא והוא יאמר יי אלהי" (זכריה יג, ט).

ואולם [קריאתם בשם] "נחלתו", הרי אמר הכתוב: "כי חלק יי עמו יעקב חבל נחלתו" (דברים לב, ט). ומשמעות ייחוס זה היא, שבעלות הבעלים על מה שהוא קונה [אותו], פעמים שתהיה כוונתו באותו קניין שיהיה בבעלותו זמן מה, ואחר כך יסלקנו כדי להחליפו באחר, או למטרה אחרת; וזה כמי שקונה בגד או כלי שנפסד מחר וכיוצא בזה. ולפעמים תהיה כוונתו באותו קניין שיהיה קיים ומתמיד, כמי שבונה בית או קונה קרקע וכיוצא בזה. ואותו הקניין הקבוע והיציב בתמידות, הוא הנקרא "נחלה", אמר הכתוב על בעלות עבד עברי, משום היותה בעלות זמנית: "כשכיר כתושב יהיה עמך" (ויקרא כה, מ), ואמר על בעלות עבד כנעני, משום היותה בעלות מתמדת וקבועה: "והתנחלתם אותם" (ויקרא כה, מז). ולפי שהאומות [והדתות]⁶⁵, על שינוייהן זו מזו, כל אחת מהן היא קניינו יתעלה, הוא המחלק את האומות והדתות [ות] כפי רצונו וחפצו: "בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם" (דברים לב, ח), אלא שהוא יתעלה, אף אם נתן עליונות⁶⁶ לאומה מן האומות או לדת מן הדתות כפי חכמתו, [הרי היא זמנית, ואילו בחירתו בישראל היא נצחית, ועל כן נקראו 'נחלתו']...

65 מלל – אומות או עדות בעלות דת.

66 במקור: "אט'הר", במובן של נתינת עליונות, ניצחון, שליטה או גדולה לאדם או לאומה על פני זולתם (ראה במילון של ליין, עמ' 1927).

...כמאִי תקדם אלביאן פי הדא

אלפצל ואלמלל אלתי טהר כמאלהא
פי אלאעתקאד או פי אלעמל אנמא
תחדת בהא שבה תחדו אשכאן
אלמלה אלואחדה באמאמהא
פלדלך סמאהם תע' כהנים ופי
שרחנא לתורה נבין לך לס קא[ל]
ממלכת כהנים ולם יקל כהנים פקט
ולמא כפי כמאל [הדה] אלמלה פי
אלגלות לא סימא בטחור מלה
שאבהת אצולהם וקאלת אני ואפסי
עוד וועד תע' באנה סיעידהם לטהור

...כפי שהתבאר קודם לכן בפרק זה, והדתות⁶⁷
שהופיעה שלמותן באמונה או במעשה, אינן אלא
מחקות אותה, בדומה לכך שאנשי הדת האחת מחקים
את מנהיגה, ולכן ה' יתעלה כינה אותם "כהנים"⁶⁸
ובפירושו לתורה נבאר לך למה [אמר] "ממלכת
כהנים" (שמות יט, ו) ולא אמר "כהנים" בלבד⁶⁹. וכאשר
נעלמה שלמות [הדת] הזאת בגלות, ובמיוחד לאחר
הופעת דת שנדרמתה [ליסוד]ותיהם אך אמרה "אני
ואפסי עוד" (ישעיה מז, ח)⁷⁰, הבטיח יתעלה שיחזירם לידי
כך שתתגלה האמת בהם, וילכו האומות בעקבותיהם,

67 במקור: אלמלל, והכוונה לעדה או לקבוצה בעלת דת.

68 כוונת רבינו שכשם שהכהן הוא מנהיג את עדתו בעבודת ה' והם הולכים בעקבותיו, כך הוא תפקיד עם ישראל להיות מנהיגים לאומות העולם שיחקו אותם בעבודת ה'. ובפירושו לתורה (שמות יט, ו) העלה רבינו פירוש זה בשם הרמב"ם, וז"ל: ופירוש ממלכת כהנים, שהכהן של כל עדה הוא המנהיג, שהוא הנכבד שלה והדוגמה שלה שאנשי העדה ילכו בעקבותיו וימצאו את הדרך הישר על ידו. ואמר - 'תהיו אתם בשמירת תורת' מנהיגי העולם, שהיחס שלכם אליהם יהיה כיחס הכהן אל עדתו, ילכו העולם בעקבותיכם ויהיו מחקים את מעשיכם ויתהלכו בדרכיכם'. ענין זה אני מעתיקו בפירוש פסוק זה מן אבא מרי ז"ל. ע"כ.

69 רבינו אכן ביאר זאת בפירושו לתורה, וזה לשונו שם על פסוק זה: והסוד במאמר "ממלכת", ולא אמר "ואתם תהיו לי כהנים" בלבד, לדעת החכמים ז"ל טעמו 'תהיו נכבדים ובעלי שררה כמלכים'. ומה שנראה לי בו, שהכוונה בו 'שתהיו לי מלכים על העולם ומנהיגים להם, ומי שיחקה את שלמותכם תהיו לו כהנים, ואם לא יחקה ברצון נפשו המריצוהו בשליחות משה בחרב לאמונת האמת באלוהותי ועבודתי', רצוני בזה: אמונת היחוד ושבע מצות שהם חייבים בהן, כמו שביארה הקבלה (סנהדרין נו, ע"כ).

70 הכוונה לדת האסלאם (הכינוי "המתדמים לדתנו" על הנצרות והאסלאם נפוץ בלשון הרמב"ם ורבינו, ראה לדוגמה את לשונות הרמב"ם באיגרת תימן אודות הנצרות והאסלאם, ועוד רבות כהנה). בדברים המקבילים לדבריו כאן הרחיב רבינו במקום אחר בספר המספיק (מהד' דנה תשמ"ט עמ' 153-152), וזה לשונו (התרגום מתוקן ע"י הרב יהודה זייבלד, תודתי לו על אישורו להשתמש בתרגומו כאן): עבודות ה' של ישראל שהגויים עובדים בהן, לא יעלה על הדעת שיש מי שמאמין בתורת משה ומכיר עיקריה ויש לו הבנה בְּרָאיוֹת ההלכה, שיימנע מהן. לפי שהתורה הרי ביארה שמטרתה היא שהאומות יתדמו לנו וילכו בדרך תורתנו כשם שהולכים אנשי האמונה האחת בדרך מנהיגם, 'ואתם תהיו לי ממלכת כהנים'. וההליכה הזאת היא או אחר התורה בכללותה, כפי שיהיה כשיתגלו ההבטחות המיוחדות, וכפי שהוא אצל היחידים המתגירים, או במקצת התורה, כפי שאירע באחת האומות שהופיעה אחרי התורה, או בעיקרי התורה כגון מי שמייחדו יתעלה ומטהרו מהגשמיות ומאמין בידיעתו יתעלה את הפרטים ובחידוש העולם והשכר והעונש כאמונת ישראל, או במקצת ענפים כפי שהנוצרים דנים במקצת דיניהם כדיני התורה, ולכן אמרה התורה 'בני בכרי ישראל', כי הבכור הוא העיקר בין הילדים, ואף על פי שאין זולתם מי שנקרא ילד. ולפי משמעות זו נאמר 'אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה כי מי גוי גדול אשר לו אלהים וכו' ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים וכו'". וכך קרה, 'עמים אמרו' ו'עמים עשו', ונסתרו ברכותינו ומחמדינו, ונגלו בזולתנו בחטאינו, בדומה לירוש שנותר לפליטה שזלזל בירושו וזנחה, והשתלט עליה אחר ותפסה והשתמש בה עד שהיתה לו חזקה, שיבטלה [ה'] ויברר שאינה על פי האמת, כמו שתיאר שהוא 'ישפוט תבל בצדק', כאשר יחפוץ בכך, ויגלה כמו שאמר 'כי בא לשפוט הארץ'.

אלחק פיהם ותחדי אלמלל בהם וקאל והיה באחרית הימים וכולי' והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר יי אל בית אלהי יעקב וירנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר יי מירושלם וקאל ואתם כהני יי תקראו משרתי עליון כלכם.

ואמא תסמיתם פי כתב אלנביא צאן מרעיתו והו קול דוד ואנחנו עמך וצאן מרעיתך וקולה תע' עלי לסאן יחזקאל ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם ונחו ד'לך פאסס דאל עלי ענאיתה תע' בישראל כענאיה אלראעי בגנמה אלדי' הם מלכה

אמר "והיה באחרית הימים וגו' והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב וירנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם" (ישעיה ב, ב-ג), ואמר "ואתם כהני ה' תקראו משרתי (עליון כלכם) [אלהינו יאמר לכם]" (ע"פ ישעיה סא, 71¹).

ואשר לכינויים בכתבי הנביאים "צאן מרעיתו", והוא דברי דוד: "ואנחנו עמך וצאן מרעיתך" (תהלים עט, יג), וכן דברו יתעלה בלשון יחזקאל⁷²: "ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם" (יחזקאל לד, לא) וכדומה, הרי זה שם המורה על כך שהשגחתו יתעלה בישראל היא כהשגחת הרועה

71 רמ"ע פרידמן במאמרו פרסם קטע גניזה (TS Ar. 22.12) מדברי מחבר בלתי ידוע, ובו ציטוט מתוך ספר המספיק הקרוב לדברי רבינו כאן, וזהו תרגומו: "...הכמיהה לתחיית המתים. דברי האל יתברך אני אמית ואחיה (דברים לב ט) וכן דבריו הגה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי וגו' (יחזקאל לו יב), אפשר שזה יהיה משל להופעתה מחדש של עדת ישראל לאחר הסתרתה ומצב תרדמתה, ולשובה לאחר מכן לה', אשר הוא מקביל לחיים שלאחר המוות. ומאמר ישעיה יחיו מתוך נבלתי יקומו וגו' (ישעיה כו ט) גם הוא יכול להתאים לפירוש זה. זה מתקבל על הדעת יותר מאשר המשמעות הפשוטה של תחיית המתים. על ידי האל... מה שאמר ז"ל ולא מוצא... ולא יתפרשו הפסוקים שלא כפשוטם על דרך הסוד בזה ש... זה מישראל בתחילת הגלות ולכל משך הגלות את כל הזמן הזה השלמת זה התבססה, ורובם התייאשו, והיה זה סיבה לרבים מהם לאבד את אמונתם. והחכמה (האלהית) היא שיהא זה מוסתר מהם, כדי שישתקקו לקרבה לה', ושנפשותיהם תתחזקנה ואמונתם תתבצר. ואילו ידעו אלו שהגיעו לסוף הגלות שהקץ קרוב, היו חשים שאננות לגבי זה והיתה מתמעטת תנועתם לתשובה. אמר כבוד גדולת קדושת רבינו אברהם בספר "המספיק", בהסבירו את הופעת דבר זה בקרבם והעברתו מהם אל הגויים שבקרבם הם שוכנים: כמה צורות של עבודת ה' תיפולנה לידי ישראל מהגויים, והחכמה (האלהית) היא שיהיה זה מוסתר מהם (כלומר: שיהיו צורות אלו של עבודת ה' מוסתרות מישראל), כדי להאריך את מצוקתם אשר תביא לידי תשובה שעל ידה תאריך גאולתם. הגויים צריכים להיות נושאים מעלייתם ומחידוש ריבונותם, כפי שנאמר..." ע"כ.

72 יש לדקדק בלשון רבינו, המחלק בין "דברי דוד" לבין "דברו יתעלה בלשון יחזקאל", ולכאורה טעמו בזה הוא משום שספר יחזקאל נכתב בנבואה מאת ה', ואילו ספר תהילים נכתב ע"י דוד ברוח ה'. אמנם בכמה מקומות בכתביו מכנה רבינו את דוד המלך "נביא", וכ"מ בסוטה (מח): ובסדר עולם (פרק כא), וכ"כ רס"ג בהקדמתו לספר התהלות (פירושו לתהלים, עמ' כד) ובעוד מקומות, והאריך בזה רבינו נסים במגילת סתרים להשיב על דברי הטוענים שדוד ושלמה לא היו נביאים (ראה במאמרו של ר' יא קאפח, מגילת סתרים לרב נסים גאון, כתבים ח"א עמוד 387, וקטע זה נדפס בזיהוי מוטעה על שם רא"ם בסוף ספרו 'מלחמות ה' מהדו' מרגליות עמוד קטז), וכ"כ ר' מימון אבי הרמב"ם באגרת הנחמה (עמ' לח), וכ"כ הרמב"ם בפ"ז משמונה פרקים: "וכן דוד, עליו השלום - נביא, אמר (שמואל ב, כג א): 'לי דבר צור ישראל'". אך מדברי הרמב"ם עצמו במורה הנבוכים (ח"ב פרק מה) עולה שדוד לא הגיע למעלת נבואה אלא לרוח הקודש, ע"ש. ועי' בהערת ר"מ מימון לפירוש רבינו לתורה (בראשית כה, כג. הע' כז) שהאריך בזה והעלה שייתכן שרבינו קורא לדוד 'נביא' בלשון מושאלת. ואפשר שדעת רבינו שאכן דוד המלך היה נביא, אך לא כל מזמוריו בספר תהלים נאמרו בנבואה (אמנם דעת רס"ג בהקדמתו לפירושו לתהלים היא שדוד היה נביא ממש וספר תהלים כולו נאמר בנבואה).

אלדי אשפאקה עליהם כלאף אשפאק ראעי ירעי גנם גירה ולדלך קאל צאני קבל קולה צאן מרעיתי וכרר פי יחזקאל הדא אלעבארה אעני צאני ויעקב אבינו ע' אלס' קאל האלהים וקאל דוד יי רעי לא אחסר ושבה תע' ענאיתה בנא אלמנטרה מהרה תבוא באלרעאיהי קאל כי כה אמר יי אלהים הנני אני ודרשתי את צאני ובקרתים כבקרת רעה עדרו וכולי והוצאתים מן העמים וקבצתים מן הארצות והבאתים אל אדמתם [ו]רעיתם אל הרי ישראל וכולי במרעה טוב ארעה אותם [ו]כולי.

פאפדם מעאני הדא אלסאמי ותצור הד'ה אלנסב אלשריפה באלתזאם אלשריעה אלתי תשאבה נסבה אלמלאיכה ישראל צבאיו ואלמלאיכה צבאיו וישראל עבדיו ואלמלאיכה משרתיו עשי רצונו וישראל בניו ואלמלאיכה בני האלהים ואעטס מן גמיע דלך אלמשבה במא נצה אלכתאב והייתם לי קדושים כי קדוש אני יי וקד תכרר דלך פי עדה נצוץ.

בצאנו [אש]ר הם רכושו, אשר רחמיו עליהם אינם דומים לרחמי רועה הרועה את צאן זולתו. ולכן אמר "צאני" לפני אמרו "צאן מרעיתי", וגם ביחזקאל חזר על הביטוי הזה, כלומר "צאני". ויעקב אבינו עליו השלום אמר "האלהים [הרועה אותי]" (בראשית מח, טו), ודוד אמר "ה' רועי לא אחסר" (תהלים כג, א), וה' יתעלה דימה את השגחתו עלינו המיוחלת – מהרה תבוא – לרעייה, אמר: "כי כה אמר ה' אלהים הנני אני ודרשתי את צאני ובקרתים כבקרת רעה עדרו וגו' והוצאתים מן העמים וקבצתים מן הארצות והבאתים אל אדמתם [ו]רעיתם אל הרי ישראל וגו' במרעה טוב ארעה אותם [ו]גו' (יחזקאל לד, יא-יד).

הבן את משמעויות שמות אלה⁷³, והשג את היחסים הנכבדים האלה⁷⁴ הנוצרים על ידי שמירת התורה, אשר הם דומים ליחס המלאכים: ישראל "צבאיו"⁷⁵ והמלאכים "צבאיו" (תהלים קג, כא), וישראל "עבדיו"⁷⁶ והמלאכים "משרתיו עושי רצונו" (שם), וישראל "בניו"⁷⁷ והמלאכים "בני האלהים" (איוב א, ו)⁷⁸. וגדול מכל זה הוא הדימוי שבמאמר הכתוב "והייתם לי קדושים כי קדוש אני ה'" (ויקרא כ, כו), וחזר על כך בכמה פסוקים.

73 שנקראו בהם עם ישראל.

74 כלומר, היחס הנכבד שבין ישראל לה'.

75 כמו שנאמר: יצאו כל צבאות ה' מארץ מצרים (שמות יב, מא). וכפי שביאר רבינו בקטעים הקודמים לגבי השם "צבאותיו".

76 כמו שנאמר: כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם (ויקרא כה, נה). וכמו שביאר רבינו בקטעים דלעיל לגבי שם "עבדים" ביחס לעם ישראל.

77 כמו שנאמר: בנים אתם לה' אלהיכם (דברים יד, א).

78 אין כוונת רבינו ל"בני האלהים" האמורים בבראשית (ו, ד): "אשר יבואו בני האלהים אל בנות האדם", שכן "בני האלהים" שם פירושו "בני הגדולים", וכמו שתרגם אונקלוס, וכדאיתא במדרש בראשית רבה שם (וראה בזה בהרחבה בפירושו רס"ג לספר איוב פרק א), אלא הכוונה ל"בני האלהים" האמורים בענין איוב, שבתוכם היה השטן, אשר לדעת הרמב"ם (מו"נ ח"ג פכ"ב) מדובר במלאכים והשטן הוא גם כן מלאך שנמצא עמהם. וכן מצינו כינוי זה באיוב (לח, ז): "ויריעו כל בני אלהים", והכוונה למלאכים.

ולד'לך קאל אסף פי וחי' ען קצדה
 תע' כאן בישראל אמרתי אלהים אתם
 ובני עליון כלכם וקאל ען אנחטאטם
 ען כמאלהם בכרוג'הם ען אלשריעה
 ווקועהם פי טלמה אלג'הל אנחם לא
 מדה להם ען בקיה אלדמיין ולא כיר
 אכרוי ירקון אליה ואן כאן להם ריאסה
 מא פי וקת מא פהי ט'אהרה לא
 ד'אתיה סאקטה באלמות ופראק
 אלדניא אלתי תלך אלריאסה פיהא
 אכן כאדם תמותון וכאחד השרים
 תפלו והכדא עדוא אלנאקלון שנתנו
 חתיתם בארץ החיים מן ג'מלה מי שאין
 להם חלק לעולם הבא והם כמא בין
 אלשארחין פרנסים המטילים אימה
 יתירה על הציבור שלא לשם [שמים].

ולכן אמר אסף בחזונו⁷⁹, על הכוונה שהיתה לה'
 יתעלה בישראל – "אמרתי אלהים אתם ובני עליון
 כולכם" (תהלים פב, ו), ואמר על ירידתם משלמותם על
 ידי יציאתם מן התורה ונפילתם בחשכת הבערות, שלא
 יאריכו ימים יותר משאר בני האדם, ואין להם טובה
 אחרונה שיקונו אליה⁸⁰, ואם יש להם שדרה כלשהי בזמן
 כלשהו, הרי היא חיצונית ולא עצמית, והיא אובדת
 במוות ובפרידה מן העולם שאותה השררה בו – "אכן
 כאדם תמותון וכאחד השרים תפולו" (שם, ז). וכך מנו
 מעתיקי השמועה את אלה שנתנו חיתיתם בארץ
 החיים⁸¹ בכלל מי שאין להם חלק לעולם הבא, והם,
 כפי שביארו המפרשים – "פרנסים המטילים אימה
 יתירה על הציבור שלא לשם [שמים]" (ראש השנה יז).⁸²

79 כלומר בנבואתו.

80 כלומר, שלא יזכו לחיי העולם הבא.

81 לפנינו בלשון הכותב (יחזקאל לב, כד) והגמ' (ר"ה יז): בארץ חיים. אבל כנוסחת רבינו כ"ה גם ברי"ף (ר"ה ד): "ארץ החיים".

82 ה'מפרשים' הם האמוראים שפירשו את דברי הברייטא, וכלשון הגמ' שם: אבל המינין והמסורות והאפיקורסים שכפרו בתורה ושכפרו בתחיית המתים ושפירשו מדרכי צבור ושנתנו חיתיתם בארץ חיים... יורדין לגיהנם ונידונין בה לדורי דורות, שנאמר: ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי וגו', גיהנם כלה והן אינן כלין שנאמר וצורם לבלות שאול... ושנתנו חיתיתם בארץ חיים, אמר רב חסדא: זה פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים. ע"כ. והרמב"ם (תשובה ג, יז) כתב שהכוונה בזה היא שאין להם חלק לעולם הבא אלא נכרתין ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחסאתם לעולם ולעולמי עולמים.

הערות למקור ערבי

א	טו 11	טו	תע' מלך] נוסף בגליון.
ב	טו 11	טז	כאן חסרים ככל הנראה דף או שניים. ייתכן ששני הדפים הבאים אמורים להיות קודם לשני הדפים דלעיל, וקשה להכריע.
ג	טו 11		
ד		יז	השלמה מסופקת.
ה		יח	בכה"י נקוד על הג', אך נראה שהנקודה הינה אלמ[תעבד].
ו			טעות, וצ"ל: זואגהם. ועפ"ז תורגם בפנים.
ז	טז 21	יט	צ"ל: ובחנתים.
ח		כ	לז 1
ט	טז 21	כא	תוקן מ'אלמליך'.
י		כב	כל = כלן, במשמעות: כל אחת מהן (ראה מילונו של רמ"ע פרידמן, עמ' 367, ושם בסמיכות ל'מנהא').
יא	לז 1	כג	טז 21
יב		כד	טז 21
יג	לז 1		
יד			